

รายงานฉบับสมบูรณ์

การสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการศึกษาและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี
บ้านวังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย

โดยนายสิงห์ วุฒิชมภู และคณะ

สนับสนุนโดย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น

2558

คำนำ

โครงการวิจัยเรื่องการสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการศึกษาและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี บ้านวังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย เป็นการวิจัยเพื่อการศึกษา พัฒนาการทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและโบราณคดีที่มีคุณค่าของบ้านวังหาด การสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดี และการสร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีบ้านวังหาด ที่สามารถนำไปเป็นฐานในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อสร้างการเรียนรู้ แก่ผู้มาเยือนเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นที่มีทั้งข้อมูลข่าวสาร ความรู้ทางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ โบราณสถาน สถานที่สำคัญ ประเพณีวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น วิธีการดำเนินชีวิต ทรัพยากรธรรมชาติ เทคโนโลยีสารสนเทศ กิจกรรมและประสบการณ์ ต่างๆ ที่ส่งเสริมให้ประชาชน เยาวชน และผู้มาเยือน สามารถหาความรู้ได้อย่างมีความสุขอันเกิดจากการได้สัมผัสประสบการณ์ ตรง โดยใช้รูปแบบการเรียนรู้ตามอัธยาศัย ตรงตามความสนใจ ความต้องการ ความถนัด ในการ เรียนรู้ และบรรยากาศที่เป็นมิตร โดยได้รับเงินสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ประจำปีงบประมาณ 2557

รายงานความก้าวหน้าฉบับนี้ นำเสนอเฉพาะผลการดำเนินงานตามกิจกรรม ข้อสังเกต ขั้นตอน ส่วนรายละเอียดและเนื้อหาในเชิงลึกระดับวิเคราะห์ สังเคราะห์ อภิปรายผล ภาพถ่าย และอื่น ๆ จะนำเสนอในรายงานฉบับสมบูรณ์

ทีมวิจัย

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญ	๗
สารบัญตาราง	ง
สารบัญแผนภูมิ	จ
สารบัญภาพ	ฉ
บทที่ 1 บทนำ	
ความเป็นมาของปัญหา	1
คำถามในการวิจัย	8
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	9
ขอบเขตของงานวิจัย	9
นิยามศัพท์เฉพาะ	10
ประโยชน์ที่ได้รับ	10
บทที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	
ที่ตั้งตำบลลิ่งชัน	11
ความเป็นมาบ้านวังหาด	15
แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวข้องและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	16
บทที่ 3 วิธีดำเนินงานวิจัย	
การเก็บรวบรวมข้อมูล	62
เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย	62
ขั้นตอนการดำเนินงานวิจัย	62
บทที่ 4 ผลการวิจัย	
1. ผลการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรม และโบราณคดีที่มีคุณค่าของบ้านวังหาด	66
2. ผลจากการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์ และพัฒนาแหล่งโบราณคดี บ้านวังหาด ตำบลลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย	118
3. ผลจากการสร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี บ้านวังหาด ที่สามารถนำไปเป็นฐานในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว เพื่อสร้างการเรียนรู้แก่ผู้มาเยือน	124

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 สรุปผลการวิจัย / อภิปราย / ข้อเสนอแนะ	
สรุปผลการวิจัย	143
อภิปรายผล	147
ข้อเสนอแนะ	149
บรรณานุกรม	
ภาคผนวก	

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
1 หมู่บ้าน/ชุมชน/จำนวนประชากร	13
2 แนวคิดตามแบบแผนดั้งเดิมในการวางแผนการท่องเที่ยวที่ดำเนินตามแนวคิดของ Getz	47

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิที่	หน้า
1 แสดงกระบวนการเรียนร่วม	27
2 แสดงกระบวนการและขั้นตอนของกระบวนการ AIC	39
3 ทฤษฎีวงจรชีวิตแหล่งท่องเที่ยวตามแนวคิดของ Butler	51

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1 ภาพขณะดินเผา	79
2 ลูกปัด	79
3 แวดินเผา	80
4 เศษกระดูกมนุษย์	80
5 ตุ่มหูทองคำ	80
6 แผ่นโลหะรูปหน้าลิงหรือสิงห์กับเหรียญมีตราศรีวิไลและพระอาทิตย์	81
7 เครื่องมือเครื่องใช้เหล็ก	81
8 หินงบนำอ้อย	82
9 ควอर्थ	82
10 กำไลสำริด	83
11 กำไลกระพรวนสำริด	84
12 กำไลเงิน	84
13 กำไลหยก	84
14 เครื่องมือเครื่องใช้หิน	85
15 กลองมโหระทึก	86
16 ทีมวิจัยสำรวจพื้นที่ที่พบกลองมโหระทึก	86
17 การขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด	88
18 โบราณวัตถุจากการขุดค้นทางโบราณคดีบ้านวังหาด ลูกปัด เศษภาชนะดินเผา	88
19 โบราณวัตถุจากการขุดค้นทางโบราณคดีบ้านวังหาด โครงกระดูกมนุษย์ เครื่องปั้นดินเผา	88
20 อ่างเก็บน้ำแม่รำพัน	90
21 อ่างเก็บน้ำแม่กองค่าย	91
22 วิหาร	93
23 คลองแม่รำพัน	94
24 ถ้ำพุ	95
25 ถ้ำกระสุน	95

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
26 ถ้ำเจ้าราม	98
27 ประเพณีตานก๋วยสลาก	99
28 ประเพณีบวชพระ	100
29 อุปกรณ์ที่มีในพิธีงานศพ	101
30 ประเพณีสืบชะตา	101
31 การแต่งกายของชาวบ้าน	102
32 นางจุ่ม สมหารวงศ์	104
33 การจุดไฟแบบสมัยก่อน	105
34 ที่วัดระดับ (ดาหิหมา)	105
35 ศาลเจ้าปู่หงส์ขาว	106
36 พระธาตุดอยหลวง	107
37 บริเวณที่ขุดร่อนทองและการร่อนทอง	110
38 หลุมอีเมและเขานมนาง	111
39 บริเวณที่ค้นพบเครื่องมือเครื่องใช้ยุคหิน	111
40 ต้นมะค่าโมง	117
41 ต้นประดู่	117
42 ดงลาน	118
43 เส้นทางท่องเที่ยวตามรอยยุคก่อนประวัติศาสตร์	135
44 การฝึกอบรมการเป็นมัคคุเทศก์และนักสื่อความหมายที่ดี	137

บอกเล่าเพื่อความเข้าใจร่วมกัน

งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นกระบวนการที่คนในชุมชนได้มาร่วมคิดทบทวนสถานการณ์ ตั้งคำถาม วางแผน หาข้อมูล ทดลองทำ วิเคราะห์ สรุปผลการทำงานและหาคำตอบเพื่อปรับปรุงงานต่อไป กล่าวคือ งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นเครื่องมือหนึ่งที่เน้นให้ คน ในชุมชนเข้ามาร่วมในกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การเริ่มคิด การตั้งคำถาม การวางแผน และค้นหาคำตอบอย่างเป็นระบบเป็นรูปธรรม โดยเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (Action Research) อันทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ สร้างผลงาน มีความเข้มแข็งในการแก้ปัญหาของตนเอง และสามารถใช้กระบวนการนี้ในการแก้ปัญหาลื่น ๆ ในท้องถิ่นโดยมีกระบวนการศึกษาเรียนรู้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ดังนั้นจุดเน้นของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงอยู่ที่ กระบวนการ มากกว่า ผลลัพธ์ เพื่อให้ชาวบ้านได้ประโยชน์จากงานวิจัยโดยตรง และให้งานวิจัยมีส่วนในการแก้ปัญหาของชาวบ้าน รวมทั้งเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นจริงในชุมชน ซึ่งจะต้องอาศัย เวที การประชุม เสวนา พูดคุยถกเถียง เป็นวิธีการเพื่อให้คนในชุมชน ทั้งชาวบ้าน ครู นักพัฒนา หน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน หรือกลุ่มคนอื่น ๆ เข้ามาร่วมหา ร่วมใช้ ปัญหา ในกระบวนการวิจัย

กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น หมายถึง การทำงานอย่างเป็นขั้นตอน เพื่อตอบคำถาม หรือ ความสงสัย บางอย่าง ดังนั้นสิ่งสำคัญคือประเด็นคำถาม ต้องคมชัด โดยมีการแยกแยะประเด็นว่า ข้อสงสัยอยู่ตรงไหน มีการหาข้อมูลก่อนทำ มีการวิเคราะห์ความน่าเชื่อถือของข้อมูล มีการวางแผนการทำงานบนฐานข้อมูลที่มีอยู่ และในระหว่างลงมือทำมีการบันทึก มีการทบทวน ความก้าวหน้า วิเคราะห์ ความสำเร็จและอุปสรรคอย่างสม่ำเสมอเพื่อถอดกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นออกมาให้ชัดเจน ในที่สุดก็จะสามารถสรุปบทเรียน ตอบคำถามที่ตั้งไว้แล้วอาจจะทำใหม่ให้ดีขึ้น ตลอดจนสามารถนำไปใช้เป็นบทเรียนสำหรับเรื่องอื่น ๆ หรือพื้นที่อื่น ๆ ต่อไป ซึ่งทั้งหมดนี้กระทำโดยผู้ที่สงสัย ซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นนั่นเอง ดังนั้นกระบวนการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงเป็นงานวิจัยอีกแบบหนึ่งที่ไม่ยึดติดกับระเบียบแบบแผนทางวิชาการมากนัก แต่เป็นการสร้างความรู้ในตัวตนท้องถิ่น โดยคนท้องถิ่น เพื่อคนท้องถิ่น โดยมุ่งแก้ไขปัญหาโดยการทดลองทำจริง มีการบันทึก วิเคราะห์ อย่างเป็นระบบ การวิจัยแบบนี้จึงไม่ใช่เครื่องมือทางวิชาการ ไม่ใช่ของศักดิ์สิทธิ์ที่ผูกขาดอยู่กับครูบาอาจารย์ แต่เป็นเครื่องมือธรรมดาที่ชาวบ้านก็ใช้เป็น เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวัน สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น ได้ใช้วิธีการสนับสนุนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นตามแนวคิดและหลักการดังกล่าวมาแล้วในระยะเวลาหนึ่ง พบว่า ชาวบ้านหรือทีมวิจัยส่วนใหญ่สามารถสะท้อนการดำเนินงานด้วยการบอกเล่าได้เป็นอย่างดี ในขณะเดียวกันก็พบว่า การเขียนรายงาน เป็นปัญหาที่สร้างความหนักใจให้นักวิจัยเป็นอย่างมาก ดังนั้นด้วยความตระหนักถึงสถานการณ์ปัญหาดังกล่าว สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น จึงได้ปรับรูปแบบการเขียนรายงานวิจัยให้มีความยืดหยุ่น และมีความง่ายต่อการนำเสนองานออกมาในรูปแบบที่นักวิจัยถนัด โดยไม่ยึดติดในเรื่องของภาษาและรูปแบบที่เป็นวิชาการมากเกินไป ซึ่งเป้าหมายสำคัญของนักวิจัยยังคงมุ่งเน้นการนำเสนอให้เห็นภาพของกระบวนการวิจัยมากกว่าผลลัพธ์ที่ได้จากการวิจัย โดยกลไกสำคัญที่จะช่วยให้นักวิจัยให้มีความสามารถในการเขียนรายงานที่นำเสนอกระบวนการวิจัยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น คือศูนย์ประสานงานวิจัย (Node) ในพื้นที่ ซึ่งทำหน้าที่เป็นที่เลี้ยงโครงการวิจัยมาตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งจบงานการทำวิจัย ดังนั้น Node จะรับรู้พัฒนาการของโครงการวิจัยมาโดยตลอด บทบาทการวิเคราะห์เนื้อหาหรือกิจกรรมของโครงการ

จึงเป็นการทำงานร่วมกันระหว่าง Node และนักวิจัย ซึ่งความร่วมมือดังกล่าวได้นำมาซึ่งการถอดบทเรียนโครงการวิจัยสู่การเขียนมาเป็นรายงานวิจัยที่มีคุณค่าในที่สุด

อย่างไรก็ตาม รายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นอาจไม่สมบูรณ์แบบดังเช่นรายงานวิจัยเชิงวิชาการโดยทั่วไป หากแต่ได้คำตอบและเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการวิจัยน ซึ่งท่านสามารถเข้าไปค้นหา ศึกษาเรียนรู้เพิ่มเติมได้จากพื้นที่

สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาของปัญหา

บ้านวังหาดตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลลี้ซำ อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย อยู่ห่างจากอำเภอมืองสุโขทัย 68 กิโลเมตร ห่างจากอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย 55 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากอำเภอมืองจังหวัดตาก 75 กิโลเมตร เป็นสถานที่ขุดพบโบราณวัตถุ จนกลายเป็นข่าวครึกโครมมาหลายสิบปี และยังคงมีการลักลอบขุดกันอยู่เนื่องจากเป็นแหล่งโบราณคดีแห่งเดียวในโลกที่มี “เครื่องประดับทองคำห้อยคอรูปใบหน้า หรือ หน้าสิงห์วังหาด” นักวิชาการโบราณคดีให้ข้อสันนิษฐานต่อแหล่งโบราณคดีวังหาดไว้ อาทิ

สุจิตต์ วงษ์เทศ (2548) ได้กล่าวถึงบ้านวังหาดว่า บริเวณทางตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำปิงกับกลุ่มแม่น้ำยม เขตต่อเนื่องจังหวัดตากกับจังหวัดสุโขทัยมีชุมชนลุ่มโลหะตั้งหลักแหล่งเมื่อราว 2500 ปีมาแล้ว เช่น ที่บ้านโป่งแดง อำเภอมือง จังหวัดตาก และที่สำคัญมากอยู่ที่บ้านวังหาด ตำบลลี้ซำ อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย อันเป็นแหล่งต้นน้ำของลำน้ำแม่ลำพันที่ไหลผ่านบริเวณเมืองเก่าสุโขทัยไปลงแม่น้ำยม ถือเป็นชุมชนลุ่มโลหะยุคแรกเริ่มและเป็นต้นทางประวัติศาสตร์กรุงสุโขทัยอย่างแท้จริง

รศ.ดร.ศรีศักร วัลลิโภดม (2540) ได้กล่าวถึงบ้านวังหาดว่าเป็น ชุมชนโบราณกว่า 2500 ปีมาแล้วเป็นกลุ่มอุตสาหกรรมผู้ผลิตเครื่องมือโลหะอย่างเชี่ยวชาญเพื่อการค้าขายแลกเปลี่ยน เนื่องจากมีการพบเครื่องประดับโลหะ ชนิดงานหล่อ รีดบาง งานคุนโลหะ และรูปแบบเตาเหล็กสามขา มีการเชื่อมประสานโลหะ ซึ่งแสดงถึงการมีเทคโนโลยีที่ล้ำสมัยกว่าคนกลุ่มอื่น

ดร.ธิดา สาระยา อดีตหัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิบายว่า เป็นชุมชนอุตสาหกรรมที่มีความถนัดด้านเทคโนโลยีถลุงเหล็ก เพราะปริมาณของวัตถุโลหะอันเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่พบมากตลอดทั้งก้อนตะกรันเหล็กจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นไปได้สูงว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นทั้งแหล่งขุด (mining area) และแหล่งถลุง (smelting area) ที่มีกระบวนการผลิตครบวงจร

การเป็นแหล่งถลุงเหล็กขนาดใหญ่ของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด เปรียบเสมือนเส้นเลือดหล่อเลี้ยงชุมชนบริเวณสุโขทัย ซึ่งตั้งอยู่บนสมมติฐานในเบื้องต้นว่า ความมั่งคั่งของทรัพยากรธรรมชาติจำพวกแร่ธาตุได้ดึงดูดมนุษยกลุ่มหนึ่งให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แถบนี้และอาจกล่าวได้ว่าชุมชนในกลุ่มน้ำยมมีพัฒนาการทางด้านโลหะกรรมเช่นเดียวกับชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือและชุมชนเขตลุ่มน้ำลพบุรี ลุ่มน้ำป่าสักในภาคกลาง เงื่อนไขดังกล่าวเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของสุโขทัยสมัยเริ่มแรก เชื่อได้ว่ากระแสวัฒนธรรมทางเทคโนโลยีและการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนอื่นส่งผลเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรมให้แก่ชุมชน เช่น มีความรู้พัฒนาการทางด้านเทคโนโลยีเฉพาะด้านชำนาญขึ้นจึงดึงดูดประชากรให้มาตั้งถิ่นฐานเพิ่มมากขึ้น และน่าจะได้มีกิจกรรมการแลกเปลี่ยนทางด้านเศรษฐกิจในขอบข่ายกว้างขวาง เห็นได้จากปริมาณของลูกปัดที่คงใช้เป็นสื่อแลกเปลี่ยนจำนวนมาก วัตถุบางชิ้น เหยี่ยูตรา มีลักษณะคล้ายกับที่อื่น

มนุษย์ในชุมชนนี้รู้จักการนำเหล็กมาแปรรูปเป็นเครื่องใช้เครื่องมือเหล็กที่พบในพื้นที่จำนวนมาก อาจถูกนำไปใช้สกัดแร่ก็ได้หรืออาจนำไปใช้สลักหิน ชาวบ้านเรียกเครื่องมือดังกล่าวนี้ว่า “เหล็กสกัด” และพบก้อนโลหะ (ingot) จำนวนหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งสื่อในการแลกเปลี่ยนแทนเงินตราหรือเป็นตุ้มหุประดับ ในบรรดาวัตถุโลหะที่พบนั้น มีเครื่องประดับเงินกับทองจำนวนหนึ่งและดาบโบราณ ลักษณะคล้ายที่พบในเวียดนามเหนือและจีนตอนใต้ เครื่องประดับสัมฤทธิ์คล้ายกำไลตกแต่งด้วยกระพรวนรูปตัว S ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าเป็นวัตถุในกระแสวิวัฒนาการของชนจากเวียดนามเหนือ กำไลสัมฤทธิ์จำนวนหนึ่งเนืองบางเฉียบ แสดงถึงฝีมือการหล่อที่ชำนาญหรือไม่ก็มนุษย์ในชุมชนแห่งนี้ได้รับรู้และสัมผัสกับความรู้และเทคโนโลยีทางการผลิตหล่อสัมฤทธิ์ขั้นสูง อันแสดงถึงการมีได้เป็นชุมชนที่เกิดขึ้นและอยู่อย่างโดดเดี่ยว ทว่าอยู่ในวงจรของการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรมของกลุ่มคนในยุคเหล็กสมัยก่อนประวัติศาสตร์

นอกจากนี้ ชุมชนโบราณวังหาดเป็นชุมชนโบราณบนพื้นที่ราบเชิงเขาอันอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติจำนวนมากจากซากภูเขาไฟในอดีต ซึ่งตั้งอยู่ในเขตอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง ได้แก่ ภูเขาไฟดอยผาดอกจำปาแดง และภูเขาไฟดอยหินคอกผาฟู ซึ่งดับสนิทลงแล้วราวเมื่อ 700,000 ปีมาแล้ว (กรมทรัพยากรธรณี) ดินแดนแห่งนี้จึงมีความสำคัญมาตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์ปรากฏหลักฐานพบเครื่องมือกะเทาะ หินขัดต่าง ๆ จำนวนมาก ดังปรากฏ พบกระดูกมนุษย์ “โฮโมอีเร็คตัส หรือมนุษย์ลำปาง” ในบริเวณอำเภอเกาะคาซึ่งอยู่ใกล้เคียง กับแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ลักษณะของมนุษย์ลำปาง โฮโม อีเร็คตัส (Homo erectus) หรือที่เราเรียกกันว่า มนุษย์ลำปางนั้น เป็นสายพันธุ์มนุษย์ (Hominoid) มีวิวัฒนาการเมื่อประมาณ 1 ล้านถึง 5 แสนปีมาแล้วของสมัยไพลสโตซีน (Pleistocene Epoch) มีลักษณะกะโหลกค่อนข้างหนาเทอะทะและมีหน้าผากลาด มีสันเหนือกระดูกตา (Supra-Orbital Ridge) เป็นสันนูนหนาแต่ขนาดความหนาน้อยกว่ามนุษย์นีแอนเดอธัลเล็กน้อยมีความจุขนาดสมองปริมาตร 800–1,200 ซีซี แหล่งที่พบที่ตั้งของแหล่งที่ทำการสำรวจและขุดค้นอยู่ที่บริเวณเขาป่าหนามใกล้บ้านหาดปู้ด้าย ตำบลนาแสง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง ลักษณะที่ตั้งเป็นชอกหลืบหินปูน หรือโพรงถ้ำที่บริเวณเพดานพังลงมามีลักษณะภูมิประเทศแบบคาสต์ (relative open rockshelter, kast cave in filling) ใกล้แม่น้ำวัง แหล่งซากดึกดำบรรพ์เขาป่าหนามนี้ มีสภาพพิเศษที่เอื้ออำนวยให้ซากดึกดำบรรพ์ถูกเก็บรักษาไว้ให้อยู่ในสภาพที่ดีพอสมควร โดยสารฟอสเฟตซึ่งเกิดจากมูลค้างคาวสลายตัวและห่อหุ้มซากกระดูกทั้งหลายเอาไว้ภายในหลืบ – ชอกของพื้นถ้ำ ทั้งนี้เนื่องจากสารฟอสเฟตเป็นสารที่ไม่ละลายน้ำผิวดินหรือใต้ดิน (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร)

หลักฐานที่เกี่ยวข้องทางพระพุทธศาสนาที่พบจากแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ได้แก่
การพบ พระพุทธรูปศิลาโบราณ ฝีมือช่างดึกดำบรรพ์ 1 องค์ ขนาดหน้าตักกว้าง 10 นิ้ว ที่ถ้ำไต่เขี้ยว ทางด้านทิศเหนือของดอยผาขัดห้าง อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง ซึ่งปัจจุบันได้สูญหายไปแล้ว และต่อมา มีการพบพระพุทธรูปศิลาโบราณหมวดดึกดำบรรพ์คล้ายพระคันธาระในอินเดีย ขนาดหน้าตักกว้าง 12 นิ้ว พบที่ถ้ำสิดาในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าถ้ำเจ้าราม เมื่อปี พ.ศ. 2519 ปัจจุบันอยู่ในความครอบครองของเอกชน (นาย สุพจน์ นาครินทร์) ผู้ร่วมทำวิจัยหลัก นอกจากนี้ยังพบหลักฐานทางศิลปจารึกที่มีอายุมากและพบในบริเวณใกล้เคียงแหล่งโบราณคดีวังหาดได้แก่ ศิลปจารึกวิภูติ ซึ่งเป็นศิลปจารึกที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดซึ่งพบในจังหวัดสุโขทัย สมัยพุทธศตวรรษ ที่ 15 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต ทะเบียนวัตถุโบราณ “ส.ท38” เนื้อหาในจารึกไม่ประติดประต่อกันจากเนื้อความเท่าที่พบคาดว่าเนื้อหาตอนต้นๆของด้านที่ 1 น่าจะเป็นการกล่าวสรรเสริญบุคคลใดบุคคล

หนึ่งที่ได้บำเพ็ญบุญด้วยการบริจาคทาน ส่วนในจารึกด้านที่สอง ระบุชื่อทาสที่บริจาคคือ ไตเกส และของที่บริจาคคือ กระป๋อง ซึ่งศิลาจารึกหลักวิภูตินี้สันนิษฐานว่าได้มีผู้เคลื่อนย้ายมาจากแหล่งโบราณคดีอื่นในท้องที่ใกล้เคียง คำว่า ไตเกส หรือกระป๋อง ได้สอดคล้องกับ แหล่งโบราณคดีร่วมวังหาดได้แก่ แนวค่าย คอกควายยายหลง และหมู่บ้านลานกระป๋อง ฐานข้อมูลศิลาจารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (เซเอม แก้วคล้าย) ผู้อ่านแปล

ส่วนสถานที่อ้างอิงเกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีวังหาดที่ปรากฏข้อความในศิลาจารึกได้แก่ ศิลาจารึกหลักที่ 1 ดังตาล ด้านที่ 3 บรรทัดที่ 24 ความว่า จารึกอันหนึ่งมีในเมืองชลเลียงสถาปนาไว้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ จารึกอันหนึ่งมีในถ้ำ ชื่อถ้ำพระรามอยู่ริมฝั่งน้ำลำพาย จารึกอันหนึ่งมีในถ้ำรตธาร ความหมายบ่งบอกถึงสถานที่ที่มีความสำคัญจึงมีการประดิษฐานศิลาจารึกไว้สถานที่ 3 แห่ง ศิลาจารึก 3 หลัก ดังนี้

1. วัดพระศรีรัตนธาตุเขลียง (ศิลาจารึก วังไม้ขร พ่อขุนราม) ทะเบียนวัตถุโบราณ น.ธ. 12 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์

2. ถ้ำพระราม (พบ 1 พฤษภาคม 2524) อยู่ในครอบครองของเอกชน (มนต์ชัย เทวัญโรปก ; สุปจน์ นาครินทร์) สภาพแตกหักชำรุด 10 ชิ้น หินชนวนทรงกระโจมขัดปลายมน อักษรขอมภาษาไทย 4 ด้าน ด้านละ 24 บรรทัด โดยได้รับอนุญาตให้อ่านได้ ศิลาจารึกถ้ำพระรามสื่อความหมายถึงการมีมูลค้ำจวนเป็นทรัพยากร ที่สามารถแปลสภาพเป็นดินปืน ดินปะสิว และดินละสี รวมถึงการมีกำมะถัน เป็นสิ่งสำคัญโดยมีกฎหมายอย่างเป็นทางการนัยยะถึงการครอบครองโดยพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรสุโขทัย

3. ถ้ำรตธาร (พบ 2515) ที่ถ้ำพู บ้านลานกระป๋อง ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย ยังอยู่ในครอบครองของเอกชนไม่อนุญาตให้อ่าน สภาพชำรุด หินแกรนิตสีดำ

อธิบายคำศัพท์ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ดังนี้

สถาปนา = ประดิษฐาน

ลำพาย = น้ำผุด (มาจากรากภาษาขอม)

ชลเลียง = เมืองเขลียงเก่าซึ่งมีแม่น้ำยมไหลอ้อม

วังไม้ขร = ที่ว่าการอำเภอวังไม้ขร จังหวัดสุพรรณบุรีเก่า ซึ่งยุบเลิกไปแล้ว

ข้อความที่พบในศิลาจารึกถ้ำพระราม สภาพแตกหักชำรุด สามารถอ่านได้แต่ไม่สามารถเรียบเรียงเป็นประโยคได้ดังนี้

กัม มะ เตะ อัญ = คำนำหน้านามพระมหากษัตริย์อย่างสมมุติเทพ (พุทธมหายาน) “พระบาทสมเด็จพระเจ้า”

ดินละสี = ผงประสานโลหะสำหรับงานหล่อ เชื่อมโลหะ สร้างจากการผสมสารเคมี ดินปะสิวกับกำมะถันโดยการต้มเพื่อการตกผลึก ช่างชาวจีนเรียก ผงแซ

เยียดิน = เยียด หมายถึงยั้งฉางในภาษาเงี้ยว จ .น่าน อาจหมายถึง ยั้งฉางเพื่อเก็บดินดำ หรือ ดินปะสิว

สุพันถัน = กำมะถัน

ปะหรัดยัก = กฎหมายในภาษาขอม

ส่วนเรื่องราวของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ที่พบหลักฐานอ้างอิงถึงในพงศาวดารเหนือ กล่าวถึงเจ้าฤๅษีสนาลัย เจ้าฤๅษีสิทธิมงคล ได้กล่าวถึง การสร้างเมืองศรีสนาลัยไว้ ความว่า “ปู่จะสั่งเจ้าไว้ สูเจ้าจงเอาพนมเพลิงเข้าไว้ในเมืองเป็นที่สร้างพรตบูชาคุณ” จากการถูกลักลอบ ขุดค้นสถานที่อ้างอิง ได้แก่ ดอยเลียบ ซึ่งอยู่ตรงกลางแนวกองค่ายโบราณ แม่กองค่ายอันเป็นสถานที่ ซึ่งจะทำการวิจัย ได้พบถ้ำกองไฟเก่าในหลุมขุดค้น พบงจักรหิน บนยอดดอยเลียบ และชาวบ้าน ยังได้สำรวจพบรอยพระบาทสลักไว้บนศิลา และศิลาแลง สลักศิลาไว้ที่เชิงดอยนี้ด้วย เป็นเหตุที่ทำให้ เชื่อได้ว่า สมัยสุโขทัย ได้มีการพิธีบูชาไฟที่ยอดเขาพนมเพลิง ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลมาจาก กลุ่มคน โบราณที่บูชาไฟที่ยอดดอยเลียบ หรือแหล่งโบราณคดีวังหาดในความเชื่อเดียวกัน หรือคล้ายคลึงกัน เช่น เพื่อบูชาพระอาทิตย์ เพื่อให้ดวงอาทิตย์รับทราบว่ามีผู้คนอยู่ที่นี่ และขอให้ดวงอาทิตย์หมุนเวียน กลับมาขึ้นอีกครั้ง หรือเพื่อบูชาคุณแห่งไฟที่ให้ความร้อน ใช้ความร้อนทำอาหาร ใช้หลอมโลหะ เป็นต้น (พงศาวดารเหนือ กรมศิลปากร เปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง 2507) อธิบาย คำศัพท์อ้างอิงดังนี้

กุนท์ - ไฟ บูชาคุณได้แก่ การบูชาไฟ

หลักฐานทางศิลปวัตถุโบราณของอาณาจักรสุโขทัยมีความเกี่ยวข้องโดยมีความคล้ายคลึงกัน ของลวดลายบนเครื่องประดับและสถาปัตยกรรมดังนี้

1. ลายจุดไข่ปลา พบปรากฏที่แหวนสำริดของแหล่งโบราณคดีวังหาด และพบได้ทั่วไปในงานเครื่องสังคโลกสุโขทัย สื่อความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรสัตว์ป่า
2. ลายมัดหวาย พบปรากฏที่กระปวนสำริดของแหล่งโบราณคดีวังหาด และพบได้ทั่วไปในงานเครื่องประดับสุโขทัย สื่อความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่าไม้
3. ลายเครือวัน พบปรากฏที่แหวนสำริดของแหล่งโบราณคดีวังหาด ในลักษณะตัวเอสนอน คล้ายที่พบในศิลปะจีน ซึ่งอาจเป็นต้นแบบของลวดลายปูนปั้นโบราณที่หน้าบัน ปรangkong หน้าวัด มหาธาตุเมืองสุโขทัย

เมื่อกล่าวถึง “จังหวัดสุโขทัย” มักถูกเสนอให้เห็นถึงความรุ่งโรจน์ ความยิ่งใหญ่ และความ รุ่งเรืองภายใต้ยุคสมัยแห่งกษัตริย์เมื่อ 700 ปี ไม่ว่าจะเป็นเมืองศรีสนาลัย หรือหัวเมืองอื่น ๆ ซึ่ง นอกจากความงดงามของสถาปัตยกรรมความสามารถในการวางผังเมืองอย่างซับซ้อน รวมถึงความ ฉลาดเฉลียวของบรรพชนในการเอาชนะสภาพแวดล้อมของบ้านเมืองในขณะนั้นได้อย่างมีภูมิปัญญาจน สร้างผลิตผลทางวัฒนธรรมที่มีใช้มีคุณค่าระดับชาติของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น แต่ของมวลมนุษย ในโลก คนส่วนใหญ่รับรู้ว่ามีบริเวณเมืองเก่าสุโขทัย – ศรีสนาลัย คือจุดเริ่มต้นประเทศไทยที่มีอายุ เก่าแก่ถึง 700 ปี และน้อยคนนักจะรับรู้ว่ามีห่างจากเมืองเก่าสุโขทัยเพียง 45 กิโลเมตร ของจังหวัด สุโขทัย ไปที่บ้านวังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย ได้มีการค้นพบ หลักฐานทางโบราณคดีและร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินใหม่ สืบเนื่องมาจนถึงยุคเหล็ก และยุคกึ่งประวัติศาสตร์ หรือยุคเปลี่ยนผ่านจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็น สมัยประวัติศาสตร์ แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาดเป็นแหล่งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งในบริเวณพื้นที่ แห่งนี้ได้มีการพบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ ตั้งแต่ราว 2500 ปีมาแล้ว ซึ่งถือว่าเป็นชุมชน

มนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่แห่งหนึ่งในเขตจังหวัดสุโขทัยและลุ่มน้ำยมตอนกลาง แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาดกระจัดกระจายเป็นแหล่งโบราณคดีขนาดเล็ก – ขนาดใหญ่ทั่วไปในเขตป่า ลึกติดลำน้ำ และอยู่ในเขตชุมชน เช่น ปางเด่นห้าง ห้วยแม่กองค่าย เเดนของเก่า และเเดนปางควาย เป็นต้น มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีหลายประเภท ไม่ว่าจะเป็นขวานหิน ภาชนะดินเผา เครื่องมือเหล็ก โครงกระดูกมนุษย์ ลูกปัดหิน เครื่องประดับที่ทำจากทองคำและเงิน รวมทั้งเตาถลุงเหล็ก และชิ้นส่วนตะกรันเหล็ก มีนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีหลายท่านเข้ามาทำการศึกษาเกี่ยวกับ แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ และมีการเผยแพร่ผลการศึกษาในหมู่ผู้สนใจประวัติศาสตร์และโบราณคดี เท่านั้น แต่ไม่มีหน่วยงานของรัฐที่จะเข้ามาทำหน้าที่อนุรักษ์และพัฒนาให้เป็นแหล่งศึกษาแลกเปลี่ยน เรียนรู้ พื้นที่แห่งนี้จึงไม่มีเจ้าภาพ และเจ้าหน้าที่ที่จะคอยเฝ้าระวัง ปกป้อง มีการลักลอบขุดหา โบราณวัตถุมานานกว่า 20 ปี แม้สิ่งที่พบในเนื้อหาของผลงานของนักวิชาการทางด้านโบราณคดี ทั้งหลาย ที่ให้การสันนิษฐานว่าแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด มีอายุในช่วงยุคหินใหม่ต่อเนื่องเข้าสู่ ยุคเหล็ก มีการกำหนดอายุประมาณ 2500 ปี และคาบเกี่ยวมาจนถึงสมัยทวารวดีตอนต้น สัจจิตต์ วงษ์เทศ (2540)

เมื่อถึงยุคเปลี่ยนผ่านจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาเป็นสมัยประวัติศาสตร์ ชุมชนโบราณ ก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มนี้ที่อยู่ในเขตภูเขาจะเริ่มจะอพยพลงมาสู่พื้นที่ราบเพิ่มมากขึ้น ในสมัยทวารวดี ชุมชนแห่งนี้คงได้มีการติดต่อกับชุมชนภายนอกอื่น ๆ มากขึ้น จึงพบลูกปัดที่ทำจากหิน แก้ว และ เปลือกหอย รวมทั้งเครื่องประดับมีค่าต่าง ๆ หลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อกับชุมชนร่วม สมัยที่อยู่ภายนอกนั้นก็คือ เหรียญเงินตราศรีวิฑูระ เหรียญตราพระอาทิตย์ ที่แสดงให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ของผู้คนในบริเวณนี้กับดินแดนที่อยู่ทางใต้ เมื่อเวลาผ่านไป ชุมชนเหล่านี้ได้ลงมาตั้งถิ่น ฐานในบริเวณที่ราบลุ่มลำน้ำแม่รำพัน ห้วยแม่กองค่าย ตามลุ่มน้ำยมบริเวณเมืองเชลียงซึ่งคงเป็นเพราะ มนุษย์เริ่มรู้จักวิธีเพาะปลูก ขณะเดียวกันคนกลุ่มนี้ได้มีการติดต่อกับชุมชนทวารวดีในพื้นที่ราบลุ่ม ซึ่งนอกจากจะแลกเปลี่ยนสินค้าแล้วยังรับเอาพัฒนาการด้านการตั้งถิ่นฐานและเพาะปลูกมาด้วย จวบจน ราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 เป็นสมัยที่อาณาจักรขอมโบราณแผ่อิทธิพลเข้ามาลุ่มน้ำเจ้าพระยา – ป่าสัก มีศูนย์กลางอยู่ที่ละโว้ (ลพบุรี) และผลักดันทำให้ชุมชนที่เมืองสุโขทัย – ศรีสัชนาลัย มีพัฒนาการจาก “บ้าน” ไปเป็น “เมือง” มาแต่แรกเริ่ม และกลายเป็นอาณาจักรสุโขทัยในที่สุด

ปัจจุบันผู้มาเยี่ยมเยือนสุโขทัยส่วนใหญ่มาเพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ความเก่าแก่ของพื้นที่ จากซากอิฐซากปูน ไม่ได้ให้ความสำคัญกับส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับความเป็นมาของชุมชน ตั้งแต่ อดีตจนถึงปัจจุบัน คนในปัจจุบันโดยเฉพาะเยาวชนจึงขาดสำนึกในคุณค่าของบรรพชนและความสำนึก ที่จะเป็นส่วนหนึ่งของการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์ ทีมวิจัยชุมชนมองว่าเราไม่สามารถจะ แยกผู้คนรุ่นหลังออกจากซากโบสถ์ ซากเจดีย์ เหล่านั้นได้ เขามาอยู่ใหม่ก็จริงแต่สิ่งที่มีอยู่นั้นก็จำเป็น ที่ต้องทำให้พวกเขารับรู้ว่ามี ความหมายและความเป็นมาอย่างไร และควรทำอย่างไรที่จะให้ซากเหล่านี้ สามารถทำให้คนในชุมชนมีความภาคภูมิใจร่วมกันได้

ชาวบ้านวังหาดส่วนใหญ่เป็นชาวไทยล้านนา ได้อพยพย้ายถิ่นฐานมาจากบ้านสันป่าหนาด ตำบลนาโปล่ง อำเภอดงเจน จังหวัดลำปาง ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านวังกวาว หรือพื้นที่ราบระหว่างห้วยแม่ กองค่าย กับ ห้วยลึกเมื่อราวปี พ.ศ. 2480 โดยมีพ่อแก้ว บุติ เป็นผู้ใหญ่บ้านเป็นคนแรก ชาวบ้าน ประกอบอาชีพทำยาตั้ง (ยาสูบ) ทำไร่นาในพื้นที่ยาซึ่งเขาซึ่งเป็นดินทรายไม่มีความอุดมสมบูรณ์

ประกอบจนกระทั่งเกิดสภาวะแห้งแล้ง ขาดน้ำอุปโภคบริโภค จึงได้อพยพย้ายถิ่นฐานใหม่อีกครั้งซึ่งในคราวนั้นมีพ่อแก้ว ปูทิ กับพ่อจันทร์ วุฒิชมพู ได้พากันไปเก็บหาของป่า และได้ไปพบกับพื้นที่ราบริมห้วยที่มีความอุดมสมบูรณ์ ไปด้วยต้นไม้มีค่าขนาดใหญ่ มีทั้งไม้สัก ไม้มะค่า ไม้แดง ไม้ตะเคียน และต้นมะหาด อีกทั้งยังพบเจอกับสัตว์ป่าอยู่อาศัยอย่างชุกชุม มีแก้ง กวาง ช้าง ลิง ค่าง กระตัง วัวแดง หมูป่า หาดพบเจอได้ง่าย รวมทั้งมีปลาชนิดต่างๆแหวกว่ายเป็นฝูงๆอยู่ในลำห้วย จึงได้กลับไปชักชวนกันอพยพมาที่พื้นที่ราบริมห้วยแม่รำพันเมื่อราวปี พ.ศ. 2500 มาร่วมกันหักล้างถางพงสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้นใหม่ โดยการตั้งหลักฐานในครั้งนั้นชาวบ้านส่วนหนึ่ง ได้ตั้งหมู่บ้านรวมกันอยู่ในพื้นที่หมู่ที่ 2 อีกส่วนหนึ่งได้ปลูกบ้านพักอาศัย ไปตามแนวของลำห้วยแม่รำพันทางทิศใต้ และบริเวณอื่นๆ อีกหลายหมู่บ้าน จนกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่จำนวนถึง 10 หมู่บ้าน กระจายอยู่ทั่วไปครอบคลุมแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ในเขตตำบลตลิ่งชัน มีประเพณีวัฒนธรรม พิธีกรรม และความเชื่อที่ใช้ในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนบ้านวังหาด เช่น ประเพณีตานก๋วยสลาก ประเพณีอุทิศกัลปนาผล เป็นต้น

นอกจากนี้ด้านความเชื่อของคนวังหาดดั้งเดิมคือ ทรัพย์สินฝังศพเป็นของผู้ตายเท่านั้น ไม่เป็นมงคลที่จะนำไปเป็นของส่วนตน ซึ่งจะนำมาซึ่งความโชคร้ายอาถรรพ์จากวิญญาณของเจ้าของทรัพย์จะมาทวงคืนแต่ตามความเชื่อของนักคำวัดอุโบสถต่างถิ่น มักจะอ้างว่าหลุมที่ขุดค้นเอาของได้เป็นหลุมศพของตนในชาติที่แล้ว หรือเป็นพ่อแม่พี่น้อง ตามแต่อยากอ้างประกอบไปด้วยความโลภซึ่งไม่ได้มีจิตสำนึก ส่วนวิธีการที่จะให้ผีเจ้าทรัพย์ตามไม่พบหลังจากขุดเอาของไป ได้แก่ การเอาไหลทามือ ขณะขุดค้นจะทำให้ผีเจ้าทรัพย์มองไม่เห็น ตามไม่เจอ แต่ในความเป็นจริงแล้ว กรรมเป็นของผู้กระทำ ที่สำนักสงฆ์ลานกระบือ บ้านลานกระบือ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับแหล่งโบราณคดีวังหาดเป็นสถานที่รักษาทางไสยศาสตร์ให้แก่ผู้ต้องอาถรรพ์ ซึ่งเป็นที่ทราบกันในชุมชนว่า คนบางคนถูกลอบขุดมีอาการผิดปกติ เช่น จิตเภท บ้างก็เจ็บป่วยแล้วรักษาไม่หายหาสาเหตุไม่พบ จะต้องไปรักษาอาถรรพ์ยังสำนักแห่งนี้ ความเป็นไปของพ่อคำ นักขุดบางราย ยิ่งตัวตายโดยไม่มีสาเหตุบางรายมีหนี้สินล้นพ้นตัวจนกลายเป็นผู้ต้องเข้าบ้านตัวเองอยู่ เป็นต้น ส่วนความเชื่อในเรื่องตะกรัน หรือ ชีแร่ (slack) พบได้ตามบริเวณเตาถลุงเหล็กของแหล่งโบราณคดีวังหาดตามความเชื่อของคนต่างถิ่นซึ่งเข้าไปทำไม้ในท้องที่วังหาด มักจะนำเอาก้อนตะกรันเหล็กกลับมาด้วยในความเชื่อว่า “กัน คือ ป้องกัน” ภัยอันตรายจากอาถรรพ์และคุณไสยได้โดยนำตะกรันไปใส่ในโอ่งน้ำสำหรับอุปโภคและบริโภค

การพบแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด เป็นการพบโดยบังเอิญจากการประกอบอาชีพประจำวันของชาวบ้าน เช่น ทำไร่ ไถนา มักจะพบวัตถุโบราณขณะไถหว่าน และเมื่อฝนตกลงมาหนักก็ชะล้างหน้าดินจนพบลูกปัด และเครื่องประดับต่างๆ อยู่บนพื้นดิน จุดเริ่มต้นของโศกนาฏกรรมแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด เริ่มต้นในปี พ.ศ. 2537 ได้มีการขุดค้นโบราณวัตถุ เพื่อค้าขายจนเป็นลำเป็นสันของโบราณเหล่านั้นถูกซื้อโดยกลุ่มพ่อค้าจากภายนอก บางคนมารับซื้อถึงพื้นที่ บรรยายาค้าขายกันเหมือนตลาดนัด ไม่มีหน่วยงานใดเข้ามาดูแล ปกป้อง จนถึงทุกวันนี้แทบจะเหลือเพียงภาพถ่ายไว้ให้ดูเท่านั้น ด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์และเห็นแก่เงินเพียงเล็กน้อย ที่พ่อค้าหยิบยื่นให้อีกทั้งการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน และเปิดพื้นที่ทำการเกษตร รวมทั้งโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำในพื้นที่ทับซ้อนในพื้นที่แหล่งโบราณคดี จนเกือบจะทำให้แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาดใกล้สูญสิ้น

ในปี พ.ศ. 2538 คนในพื้นที่บ้านวังหาด ซึ่งประกอบด้วยประชาชน จำนวน 10 หมู่บ้าน เริ่มต้นตัวและตระหนักถึงความสำคัญของปัญหาดังกล่าว มีการรวมตัวของชาวบ้านที่เริ่มต้นด้วยการ สนทนากันในกลุ่มเล็ก ๆ อย่างไม่เป็นทางการ เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและปรึกษาหารือ จำนวน สมาชิกในชุมชนที่เพิ่มขึ้นเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในพื้นที่ของชุมชน และ พยายามร่วมกันหาช่องทางที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยศักยภาพของชุมชน อย่างไรก็ตามการรวมกลุ่ม ภายในชุมชนอาจมีพลังไม่เพียงพอที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวของชุมชนให้เข้าไปในทิศทางที่ดีมี ประสิทธิภาพ จำเป็นต้องอาศัยพลังจากภาคีเครือข่ายทั้งในและนอกชุมชนที่เกี่ยวข้อง เข้าร่วมเป็น เครือข่ายชุมชนเพื่อสนับสนุนกระบวนการเสริมสร้างพลังชุมชนด้วย และเนื่องจากมรดกอารยธรรมของ สุโขทัยมีอยู่เป็นจำนวนมากและหลากหลาย การที่จะให้องค์กรภาครัฐ เช่น กรมศิลปากรที่รับผิดชอบ ในการดูแลส่งเสริมและอนุรักษ์มรดกอารยธรรมแต่เพียงฝ่ายเดียว ไม่สามารถทำได้อย่างสมบูรณ์ ชุมชนต้องถือเป็นธุระและมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการดูแลส่งเสริมและอนุรักษ์ให้คนในพื้นที่และ ลูกหลานได้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด และร่วมกันเป็น เครือข่ายความร่วมมือในการศึกษาและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด

การวิจัยเรื่อง “การสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อการศึกษาและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี บ้านวังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย” ถือเป็นงานเร่งด่วนที่ควรกระทำ ก่อนที่จะสายเกินกว่าจะหวนมาอนุรักษ์เมื่อพื้นที่ไม่เหลืออะไรให้รักษาต่อไป พวกเราชาวชุมชนบ้าน วังหาด ได้ตระหนักถึงคุณค่าแห่งรากฐานการเป็นถิ่นที่อยู่มาก่อนของมนุษย์โบราณ ยุคก่อน ประวัติศาสตร์ปรากฏหลักฐาน ณ บ้านวังหาดแห่งนี้ที่เป็นบรรพชนของเราและด้วยจิตสำนึกรัก และ เห็นคุณค่าของแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ สมควรที่จะได้รับการศึกษาค้นคว้าและพัฒนาให้เป็นแหล่งสร้าง การเรียนรู้แก่ผู้มาเยือนต่อไป

คำถามในการวิจัย

1. แนวทางการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนา แหล่งโบราณคดีบ้าน วังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัยควรเป็นอย่างไร
2. แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาดมีพัฒนาการ คุณค่า และความสำคัญอย่างไร
3. องค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีบ้านวังหาดที่ใช้รองรับแหล่งท่องเที่ยวเพื่อ การเรียนรู้มีลักษณะอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และความสำคัญของแหล่ง โบราณคดี บ้านวังหาดโดยอาศัยหลักฐานชั้นต้น ชั้นรอง การสัมภาษณ์และข้อมูลจากการลงพื้นที่สำรวจภาคสนาม

2. เพื่อสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ตำบลลิงชั้น อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย

3. เพื่อสร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีบ้านวังหาด ที่สามารถนำไปเป็นฐานในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อสร้างการเรียนรู้แก่ผู้มาเยือน

ขอบเขตของงานวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้มีขอบเขตการศึกษา ดังนี้

1. ขอบเขตด้านพื้นที่ การวิจัยครั้งนี้จะทำการศึกษาจากแหล่งโบราณวัตถุ โบราณสถาน อ่างถึง ในพื้นที่ตำบลลิงชั้น ซึ่งประกอบด้วยหมู่บ้านจำนวน 10 หมู่บ้าน ประกอบด้วยบริเวณแหล่งใหญ่ ๆ 3 พื้นที่

1.1 กลุ่มเตาโบราณแม่กองค่าย

1.2 กลุ่มเตาโบราณที่หน่วยพิทักษ์ป่าวังหาด เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเจ้าจารย์

1.3 โบราณวัตถุซึ่งจัดแสดงอยู่ภายในวัดจอมศรีรัตนมงคล

1.4 ผลผลิตทางวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ที่สะท้อนความเป็นประวัติศาสตร์และโบราณคดีของบ้านวังหาดที่เกิดขึ้นในพื้นที่ 10 หมู่บ้าน

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา จะศึกษาองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี และมรดกวัฒนธรรมของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด จากหลักฐานชั้นต้น หลักฐานชั้นรอง การสัมภาษณ์ และข้อมูลจากการลงพื้นที่ภาคสนาม รวมไปถึงการนำองค์ความรู้ที่มีอยู่ของชุมชนที่มวิจัยไปประยุกต์ใช้กับการศึกษา

2.1 ลักษณะทางกายภาพและบริบททั่วไปของพื้นที่ชุมชนบ้านวังหาด ตำบลลิงชั้น อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย

2.2 ประวัติศาสตร์ ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน โบราณคดีชุมชน โบราณวัตถุ โบราณสถาน

2.3 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์

2.4 มรดกวัฒนธรรมบ้านวังหาด พิธีกรรม คติความเชื่อ หรือสิ่งลี้ลับเหนือธรรมชาติ ระเบียบทางสังคม ประเพณี ภูมิปัญญา

2.5 การดำรงชีพ การแก้ปัญหา การปรับตัวในสภาพแวดล้อมธรรมชาติอันหลากหลาย รวมถึงกระบวนการเรียนรู้ และการสืบทอดภูมิปัญญาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

2.6 ศิลปกรรม ประดิษฐ์กรรม หรือ หัตถศิลป์พื้นบ้าน

3. ขอบเขตด้านเวลา

ระยะที่ 1 10 เดือน

ระยะที่ 2 8 เดือน

รวม 18 เดือน

นิยามศัพท์เฉพาะ

1. การสร้างเครือข่ายความร่วมมือ หมายถึง ขั้นตอนต่าง ๆ ของการก่อตัวเครือข่ายเพื่อส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือในการดำเนินงานร่วมกัน

2. แนวทางการสร้างเครือข่ายความร่วมมือ หมายถึง กระบวนการสร้างให้เกิดความร่วมมือตลอดจนการริเริ่ม ผลักดัน รวบรวมบุคคลหรือองค์การที่เกี่ยวข้องเพื่อให้เกิดความร่วมมือ

3. กระบวนการดำเนินงานของเครือข่าย หมายถึง การที่เครือข่ายสามารถทำงานได้ตรงตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ และมีการบริหารจัดการที่ดีมีการขยายตัวจนเกิดเป็นเครือข่ายความร่วมมือ และสามารถเชื่อมโยงกับเครือข่ายความร่วมมือต่าง ๆ ได้

ประโยชน์ที่ได้รับ

1. ได้รูปแบบการพัฒนาเครือข่ายชุมชนที่ใช้ยุทธศาสตร์การประสานความคิด และการทำงานร่วมกัน
2. ได้ทราบพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และความสำคัญของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด
3. เกิดองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์โบราณคดีบ้านวังหาด ที่สามารถนำไปพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวที่สร้างการเรียนรู้แก่ผู้มาเยือน
4. ได้แนวทางในการพัฒนาตำบลถึงชั้น ที่สามารถนำมาบูรณาการประยุกต์ให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนในด้านการศึกษา ศาสนา การท่องเที่ยว การจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น
5. ได้ตัวอย่างและแนวทางสำหรับพื้นที่อื่น ๆ ในการนำเอากระบวนการที่เกิดขึ้นไปใช้เพื่อสร้างเครือข่ายการบริหารจัดการความร่วมมือเพื่อศึกษาและอนุรักษ์ด้านประวัติศาสตร์และด้านโบราณคดีของท้องถิ่น
6. ได้พื้นที่สร้างการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ชุมชนแก่ผู้มาเยือน

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง การสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการศึกษาและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี บ้านวังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย ในครั้งนี้ผู้วิจัยได้ทบทวนแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

ที่ตั้งตำบลตลิ่งชัน

ตำบลตลิ่งชัน ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย มีหมู่บ้านในเขตปกครอง 10 หมู่บ้าน มีระยะห่างจากอำเภอบ้านด่านลานหอย ประมาณ 30 กิโลเมตร ห่างจากจังหวัดสุโขทัย 58 กิโลเมตร ชาวบ้านส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ทิศเหนือ ติดต่อกับ ตำบลเวียงมอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง และตำบลกลางดง อำเภอทุ่งเสลี่ยม จังหวัดสุโขทัย จากจุดเริ่มต้นที่พิกัดที่ NV 325095 จุดแบ่งเขตอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง กับอำเภอตาก จังหวัดตาก ไปทางทิศตะวันออกตามสันดอยตาดู ถึงจุดพิกัดที่ NV 36089 ระยะทางประมาณ 2.5 กิโลเมตร ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ถึงแนวสันเขาแม่กำพะ ถึงจุดพิกัด NV 472071 ระยะทางประมาณ 11.3 กิโลเมตร ไปทางทิศตะวันออกตามแนวสันเขา กิวลานถึงจุดแบ่งเขตอำเภอเถินกับอำเภอทุ่งเสลี่ยมพิกัดที่ NV 487073 ระยะทางประมาณ 1.5 กิโลเมตร ลงไปทางทิศใต้ถึงจุดแบ่งเขตอำเภอทุ่งเสลี่ยมกับอำเภอศรีสำโรงพิกัดที่ NV 492063 ระยะทางประมาณ 1.5 กิโลเมตร ไปทางทิศใต้ตามแนวสันเขาพะวังถึงพิกัด NV 532011 ระยะทางประมาณ 7.3 กิโลเมตร ไปทางทิศตะวันออก ถึงจุดสิ้นสุด กึ่งกลางทางเกวียน พิกัดที่ NV 545013 ระยะทางประมาณ 1.5 กิโลเมตร

ทิศใต้ ติดต่อกับ ตำบลวังลึก อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย จากจุดเริ่มต้นที่พิกัด NU 553893 ซึ่งเป็นแนวทางเกวียนไปสิ้นสุดที่จุดกึ่งกลางลำคลองค้อน ไปทางทิศตะวันตกตามกึ่งกลางลำคลองส่งน้ำเป็นแนวเขต ระยะทางประมาณ 3.7 กิโลเมตร ผ่านจุดเชื่อมที่พิกัด NU 518887 ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ตามเสาไม้แก่นเป็นระยะเป็นแนวแบ่งเขต ระยะทางประมาณ 6.1 กิโลเมตร ผ่านจุดเชื่อมที่ บริเวณพิกัด NU 465861 ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ตามเสาไม้แก่นปักเป็นระยะเป็นแนวแบ่งเขตสิ้นสุดที่เสาไม้แก่นปักเป็นระยะเป็นแนวแบ่งเขตกับคลองลานตะแบก บรรจบกัน บริเวณพิกัด NU 421885 ระยะทางประมาณ 4.9 กิโลเมตร

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ ตำบลวังน้ำขาว อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย จากจุดเริ่มต้นที่กึ่งกลางทางเกวียนเขตติดต่อกับอำเภอศรีสำโรงลงไปทางทิศใต้ พิกัดที่ NV 545013 ตามแนวเขตทางเกวียนไปสิ้นสุดที่จุดกึ่งกลางลำคลองค้อน พิกัด NU 553893 ระยะทางประมาณ 14.4 กิโลเมตร

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ ตำบลโป่งแดง อำเภอเมืองตาก และตำบลแม่สลิต อำเภอ

บ้านตาก จังหวัดตาก โดยเริ่มต้นที่บริเวณพิกัดที่ NU 421885 บริเวณแนวเสาหลักไม้แก่นบรรจบกับคลองลานตะแบกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ตามกึ่งกลางลำคลองลานตะแบกโดยตลอดแนวเป็นแนวแบ่งเขต ระยะทางประมาณ 5.6 กิโลเมตร ผ่านจุดเชื่อมที่บริเวณพิกัด NU 370898 ไปทางทิศเหนือตามกึ่งกลางคลองลานตะแบก เป็นแนวแบ่งเขตโดยตลอด สิ้นสุดที่จุดแบ่งเขตตำบลเวียงมอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง กับอำเภอเมืองตาก บริเวณพิกัด NV 338091 ระยะทางประมาณ 22.22 กิโลเมตร

เนื้อที่

ตำบลตลิ่งชันมีเนื้อที่โดยประมาณ 334 ตารางกิโลเมตร (208,750 ไร่)

ภูมิประเทศ

ลักษณะภูมิประเทศตอนบนและทางตะวันตกของตำบลเป็นที่ราบและที่สูง มีภูเขาล้อมรอบ คือ เทือกเขาแม่ไร่และเทือกเขาตอยขัดห้าง ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของลำห้วยและลำคลอง ที่สำคัญ คือ คลองแม่ลำพัน ซึ่งมีความลาดเทประมาณ 10 องศา สภาพตลิ่งเป็นดินร่วนปนทราย หิน กรวด พื้นที่จะลาดเอียงมาทางด้านตะวันออกและทางใต้

การปกครอง

ตารางที่ 1 หมู่บ้าน/ชุมชน/จำนวนประชากรตำบลตลิ่งชัน

หมู่	ชื่อบ้าน	ชาย	หญิง	รวม
1	บ้านตลิ่งชัน	542	526	1,068
2	บ้านวังหาด	438	385	823
3	บ้านวังหิน	464	425	889
4	บ้านลานกระบือ	488	463	951
5	บ้านวังโตก	582	585	1,167
6	บ้านหนองเตาปูน	976	897	1,873
7	บ้านหนองบัวดำ	269	228	497
8	บ้านตลิ่งชันใต้	395	403	798
9	บ้านลานกระบือใต้	511	483	994
10	บ้านวังไทรย้อย	325	290	615
	รวม	4,990	4,685	9,675

ข้อมูล ณ เดือน กันยายน พ.ศ. 2557

สภาพเศรษฐกิจ

ประชาชนในตำบลตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ ต่อไปนี้

- อันดับที่ 1 ทำไร่
- อันดับที่ 2 ทำนา
- อันดับที่ 3 เลี้ยงสัตว์
- อันดับที่ 4 รับจ้างทั่วไป
- อันดับที่ 5 ค้าขาย

สภาพสังคม

- สถาบันการศึกษา

ตำบลตั้งถิ่นฐานมีศูนย์พัฒนาเด็กเล็กทั้งหมด 6 แห่ง ดังนี้

- ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก (กรมพัฒนาชุมชน) จำนวน 2 แห่ง คือ
 1. ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านหนองเตาปูน
 2. ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านตลิ่งชัน
- ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก (สพช.) จำนวน 1 แห่ง คือ ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านตลิ่งชันใต้
- ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก (เทศบาล) จำนวน 2 แห่ง คือ
 1. ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านวังโตก
 2. ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านวังหิน
- ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก (กรมการศึกษา) จำนวน 1 แห่ง คือ ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้าน

วังหาด

- ระดับประถมศึกษา จำนวน 3 แห่ง คือ
 1. โรงเรียนบ้านวังหาด
 2. โรงเรียนบ้านวังหิน
 3. โรงเรียนบ้านคลองไผ่งาม
- ระดับประถมศึกษา (ขยายโอกาส) จำนวน 2 แห่ง คือ
 1. โรงเรียนบ้านลานกระบือ
 2. โรงเรียนบ้านตลิ่งชัน
- ระดับมัธยมศึกษา จำนวน 1 แห่ง คือ โรงเรียนตลิ่งชันวิทยานุสรณ์
- กศน. ตำบลตลิ่งชัน จำนวน 1 แห่ง

สถาบันและองค์การศาสนา

ตำบลตลิ่งชันมีวัดที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นวัดอย่างถูกต้อง จำนวน 4 แห่ง ดังนี้

1. วัดตลิ่งชัน
2. วัดจอมศรีรัตนมงคล
3. วัดวังโตก

4. วัดลานกระบือ
 - สำนักสงฆ์ มีจำนวน 8 แห่ง คือ
 1. วัดปทุมคีรี
 2. วัดใหม่วังหิน
 3. วัดเขาระเนียม
 4. วัดใหม่คลองไผ่งาม
5. วัดหนองบัวดำ
6. วัดถ้ำพู
7. วัดถ้ำกระสุน
8. วัดวังไทรย้อย
 - ศูนย์เผยแผ่ทางศาสนาคริสต์ จำนวน 1 แห่ง คือ คริสตจักรนักบุญอันตน

หน่วยงานด้านสาธารณสุข

ตำบลตลิ่งชันมีสถานอนามัย จำนวน 2 แห่ง คือ

1. โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล บ้านตลิ่งชัน
2. โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล บ้านหนองเตาปูน

บ้านวังหาด

ชุมชนบ้านวังหาด ได้มีการอพยพมาจากบ้านสันป่าหนาด ตำบลนาโปล่ง อำเภอลำปาง โดยใช้ล้อเกวียน และวัวต่างเป็นพาหนะในการเดินทาง เพื่อแสวงหาแหล่งทำมาหากินแห่งใหม่เนื่องจากที่บ้านสันป่าหนาด บ้านนาโปล่งเกิดความแห้งแล้งอย่างต่อเนื่องเป็นระยะเวลายาวนานหลายปีติดต่อกัน จึงมีความจำเป็นที่จะต้องอพยพหาที่ทำกินแห่งใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า ก็มาพบแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ที่ห้วยแม่กองค่าย ตั้งเป็นหมู่บ้านวังกวาว ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านวังหาดในปัจจุบันไปทางทิศตะวันตกประมาณ 10 กิโลเมตร ซึ่งติดกับลำห้วยแม่กองค่ายในปัจจุบันได้ทำมาหากินโดยการทำการเกษตร ได้แก่การปลูกยาสูบ (ยาตั้ง) ทำไร่ ทำนา ทำสวน อยู่ประมาณ 20 กว่าปี โดยมีพ่อแก้ว ปูทิ เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก ตลอดเวลาที่หมู่บ้านวังกวาวความเป็นอยู่ก็มีปัญหาคือการขาดแคลนแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร มีน้ำไม่เพียงพอ เนื่องจากที่ราบบริเวณลำห้วยแม่กองค่าย ส่วนใหญ่จะเป็นดินทรายเก็บน้ำไม่อยู่ วันหนึ่งพ่อแก้ว ปูทิ และพ่อจันทร์ วุฒิชมภู ก็ได้พากันออกมาล่าสัตว์ป่าทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านวังกวาว ก็ได้พบแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ มีฝูงปลาหลากหลายสัตว์ป่านานาชนิดบริเวณลำห้วยอีกสายหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าลำห้วยนี้ว่าแม่ลำพันในปัจจุบันและ พ่อแก้ว ปูทิ พ่อจันทร์ วุฒิชมภู ต่างก็เพลิดเพลินกับความอุดมสมบูรณ์ของลำน้ำแม่ลำพันแห่งนี้อยู่หลายวันเพราะสนุกอยู่กับการจับปลามากมาย เพื่อจะนำปลาไปฝากญาติและพี่น้องที่อยู่บ้านวังกวาว จนญาติ ๆ และคนในหมู่บ้านพี่น้องเป็นห่วงจึงออกตามหาจนมาพบที่บริเวณลำห้วย และมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกคลุมลำห้วยต้นไม้นี้ปกคลุมชาวบ้านเรียกว่า “ต้นมะหาด” ก็ได้พักผ่อนนอนพักอยู่บริเวณนี้หนึ่งคืนพร้อมปรึกษาหารือกันว่า เมื่อกลับไปถึงบ้านวังกวาวแล้ว หมู่

เขา จะย้ายบ้านมาอยู่ที่นี่ ดังนั้น พ่อแก้ว ปูติและพ่อจันทร์ วุฒิชมภู ได้นำปลาย่างไปแจกจ่ายพี่น้อง ที่บ้านวังกวาวพร้อมเล่าเรื่องราวที่ได้พบพื้นที่ทำกินอุดมสมบูรณ์มีสายน้ำไหลตลอดทั้งปี จากนั้นชาวบ้านวังกวาวก็ได้อพยพแตกแยกออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกอพยพมายังบริเวณลำห้วยที่ปกคลุมไปด้วยต้นมะหาดเรียกว่าบ้านวังหาด กลุ่มที่สอง อพยพมายังทิศใต้ แต่ก็ยังยึดสายน้ำห้วยเดียวกันซึ่งสายห้วยนี้เรียกว่า “ห้วยแม่ลำพัน” ตั้งเป็นหมู่บ้านตลิ่งชัน นับตั้งแต่นั้นมาหมู่บ้านวังกวาวก็เป็นหมู่บ้านร้างจนถึงปัจจุบัน

คำนิยาม “บ้านวังหาด” ที่มา “วัง” คือ ห้วยน้ำลึก และมีน้ำไหลตลอดปี “หาด” มาจากคำว่า ต้นมะหาด เป็นไม้ยืนต้น ที่เกิดขึ้นมากมาย บริเวณใกล้ลำห้วยที่ตั้งหมู่บ้าน จึงเอาคำทั้งสองคำมารวมกันเป็น หมู่บ้านวังหาด เรียกว่า บ้านต้นมะหาด ทำยสุดกร่อนเหลือเป็น “บ้านวังหาด” ตั้งแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบัน คำนิยาม “วิวต่าง...คือวิวที่มีการบรรทุกสัมภาระเช่นสินค้าของกิน ฯลฯ โดยมีระฆังผูกไว้บนหลังวัวแล้วให้นาขบวนเป็นคาราวาน” เป็นต้น

แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวข้องและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่าย
2. แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม
3. แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น
4. แนวคิดการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ในชุมชนท้องถิ่น
5. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้โดยใช้แหล่งเรียนรู้
6. แนวคิดการสื่อความหมาย
7. แนวคิดการเรียนรู้มรดกวัฒนธรรม
8. แนวคิดการท่องเที่ยวในเมืองประวัติศาสตร์
9. แนวคิดการจัดเส้นทางสัญจรเพื่อการท่องเที่ยว
10. แนวคิดในการจัดเส้นทางท่องเที่ยวโดยเดินเท้า
11. แนวคิดในการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยว
12. งานวิจัยและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่าย

ปัจจุบันการสร้างเครือข่าย ถือเป็นกลยุทธ์ที่สำคัญในการทำงานที่ได้รับการยอมรับ ทั้งในภาคธุรกิจเอกชนที่แสวงหากำไร และองค์การพัฒนาเอกชนที่ไม่แสวงหากำไร กลุ่มอาสาสมัครของประชาชน จนถึงองค์การระหว่างประเทศ เนื่องจากไม่มีองค์การใดที่จะมีความพร้อมทั้งทางด้านทรัพยากร เงินทุน ฯลฯ หรือถ้าจะมีก็อาจจะน้อยมาก ดังนั้นการระดมเอาส่วนที่ดีของแต่ละบุคคลกลุ่มหรือแต่ละองค์การมีเข้าไว้ด้วยกัน ทำให้สามารถลดข้อจำกัดในการทำงานลงด้วย

ความหมายของเครือข่าย

นักวิชาการได้ให้คำจำกัดความหรือความหมายของคำว่า “เครือข่าย” ไว้มากมายแตกต่างกัน ซึ่งผู้วิจัยได้รวบรวมความหมายของเครือข่ายดังนี้

Catherine Alter และ Jerald Hage (1993) ให้ความหมายของ เครือข่าย ไว้ว่า เครือข่ายเป็นรูปแบบทางสังคมที่เปิดโอกาสให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์กร เพื่อแลกเปลี่ยนการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและการร่วมกันทำงาน เครือข่ายประกอบด้วยองค์การจำนวนหนึ่งซึ่งมีอาณาเขตแน่นอนหรือไม่ก็ได้ องค์กรเหล่านี้มีฐานะเท่าเทียมกัน

Paul Starkey (1997) ให้ความหมายไว้ว่า เครือข่าย คือกลุ่มของคนหรือองค์การที่สมัครใจแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลระหว่างกัน หรือทำกิจกรรมร่วมกัน ในลักษณะที่บุคคลหรือองค์การสมาชิกยังคงมีความเป็นอิสระในการดำเนินกิจกรรมของตน การสร้างเครือข่ายเป็นการทำให้บุคคลและองค์การที่กระจัดกระจายได้ติดต่อและแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร และเป็นการร่วมมือกันด้วยความสมัครใจ อีกทั้งสมาชิกในเครือข่ายมีความสัมพันธ์กันฉันท์เพื่อนที่ต่างก็มีความเป็นอิสระมากกว่าสร้างการคบค้าสมาคมแบบฟุ้งเฟ้อ

O'Toole, Laurence J. และ Kennet J. Meier (2004) ได้ให้ความหมายของการทำงานแบบเครือข่ายว่า หมายถึง สภาวะที่หน่วยงานภาครัฐร่วมมือกับองค์กรต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานของภาครัฐด้วยกัน องค์กรภาคเอกชน องค์กรภาคประชาชน สถาบันวิชาชีพ หรือ องค์กรที่ไม่แสวงหากำไร เพื่อแก้ไขปัญหาหรือเพื่อดำเนินกิจกรรมสาธารณะให้บรรลุวัตถุประสงค์ร่วมกัน โดยที่ความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยงานหรือองค์กรต่าง ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นในลักษณะของการบังคับหรือการสั่งการตามลำดับชั้นการบังคับบัญชา

Stephen Goldsmith และ William D. Eggers (2004) ได้นิยามความหมายของเครือข่ายไว้ว่า เครือข่ายคือโครงการริเริ่มต่าง ๆ ที่หน่วยงานภาครัฐเป็นผู้ดำริให้มีขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการสาธารณะ โดยสามารถวัดเป้าหมายของผลงานได้ มีการมอบหมายหน้าที่รับผิดชอบให้แก่แต่ละหุ้นส่วนการงาน และได้กำหนดโครงสร้างการไหลของสารสนเทศไว้ เป้าหมายอันปลายของการทุ่มเทดำเนินงานคือเพื่อสร้างคุณค่าสาธารณะให้เกิดขึ้นสูงสุด เป็นคุณค่าที่ยิ่งใหญ่กว่าผลรวมจากคุณค่าของงานที่แต่ละหุ้นส่วนการงานสามารถทำได้ตามลำพังโดยปราศจากการประสานร่วมมือ

Smith Joanna และ Priscilla Wohlsstatter (2006) อธิบายว่าเครือข่าย คือความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงต่าง ๆ ภายในเครือข่ายมีลักษณะของความสมัครใจ (Voluntary) โดยที่ไม่มีองค์กรใดบังคับหรือสั่งการองค์กรอื่น ๆ ในเครือข่ายได้ ทั้งนี้ความสัมพันธ์ดังกล่าวจะอยู่ในระดับที่สามารถนำไปสู่การแลกเปลี่ยนทรัพยากรในการดำเนินงานหรือการตัดสินใจร่วมกันระหว่างตัวแสดงต่าง ๆ ภายในเครือข่าย

ขณะที่นักวิชาการชาวไทย ได้นิยามคำว่า เครือข่าย ไว้ดังนี้

กาญจนา แก้วเทพ (2538) ได้ให้ความหมายของเครือข่ายไว้ว่า เครือข่าย หมายถึง รูปแบบหนึ่งของการประสานงานของบุคคล กลุ่ม หรือองค์กรหลาย ๆ องค์กร ที่ต่างฝ่ายต่างมีทรัพยากร มีเป้าหมาย มีวิธีการทำงานเป็นของตนเอง แม้อาจจะไม่มีกิจกรรมร่วมกันอย่างสม่ำเสมอ แต่ก็จะมีการวางรากฐานเอาไว้ เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีความต้องการที่จะขอความช่วยเหลือหรือขอความร่วมมือจากกลุ่มอื่น ๆ เพื่อแก้ปัญหาก็สามารถติดต่อไปได้ ในการเข้าร่วมเป็นองค์การเครือข่าย แม้ว่าองค์กรเหล่านี้จะมีบางสิ่งบางอย่างร่วมกัน เช่น มีเป้าหมายการทำงานร่วมกัน มี

ผลประโยชน์ร่วมกัน องค์การเหล่านี้ก็ยังคงมีความเป็นเอกเทศอยู่ เพราะการเข้ามาร่วมเป็นเครือข่ายเป็นการเข้ามาร่วมเพียงบางส่วนขององค์การเท่านั้น ซึ่งแตกต่างจากกลุ่มหรือองค์การตรงที่บุคคลทุกคนในกลุ่มจะต้องเข้าร่วมในทุกอย่างพร้อมกันหมด อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์เดียวกัน รับผิดชอบในทรัพย์สินร่วมกันในช่วงระยะเวลายาวนานตราบเท่าที่ยังเป็นสมาชิกอยู่ ฯลฯ แต่การเข้าร่วมเป็นเครือข่าวนั้น แม้จะมีบางอย่างร่วมกัน หรือมีกฎเกณฑ์บางอย่างร่วมกัน ฯลฯ แต่การเข้าร่วมนั้นก็เพียงบางส่วนบางเลี้ยวเท่านั้น หรือเป็นการเข้าร่วมเพียงชั่วคราวเท่านั้น โดยที่แต่ละกลุ่มยังคงรักษาเอกลักษณ์ของตนเองเอาไว้ได้

วีระศักดิ์ เครือเทพ (2550) ในฐานะนักวิชาการทางด้านรัฐประศาสนศาสตร์เขียนหนังสือชื่อ “เครือข่าย : นวัตกรรมการทำงานขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น” ได้สรุปความหมายของเครือข่ายโดยอิงกับกรอบวิเคราะห์ในทางรัฐประศาสนศาสตร์ว่าหมายถึงการจัดรูปแบบความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างของการทำงานระหว่างหน่วยงานต่าง ๆ ตั้งแต่สองหน่วยงานขึ้นไป ซึ่งอาจเป็นหน่วยงานของรัฐ หน่วยงานเอกชนที่แสวงหากำไร หน่วยงานพัฒนาเอกชนที่ไม่แสวงหากำไร กลุ่มอาสาสมัครของประชาชน หรือองค์การระหว่างประเทศ เพื่อร่วมมือร่วมใจกันดำเนินการกิจของสาธารณะบางประการ โดยมีองค์การภาครัฐเป็นแกนหลักของเครือข่าย ทั้งนี้ความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงเหล่านี้เป็นไปในลักษณะที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และมีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยมีเป้าหมายของความมีอยู่ก็เพื่อต้องการแก้ไขปัญหาสาธารณะบางประการร่วมกัน ซึ่งเป็นปัญหาที่องค์การใดองค์การหนึ่งมีอาจดำเนินการให้บรรลุผลสำเร็จได้โดยลำพัง

จากนิยามทั้งจากนักวิชาการต่างประเทศและนักวิชาการชาวไทย สามารถสรุปความหมายของ “เครือข่าย” ว่าหมายถึง การที่ปัจเจกบุคคล กลุ่มของคนหรือองค์การที่มีความสมัครใจมาพบปะกันเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ระหว่างกัน หรือลงมือทำกิจกรรมร่วมกัน โดยที่สมาชิกมีความเป็นอิสระ ขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ระหว่างกันหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านสังคม ทางด้านข่าวสาร ฯลฯ โดยมีการจัดรูปแบบของการจัดการให้เป็นกลไกขับเคลื่อนเชื่อมโยงกิจกรรมร่วมกัน และตระหนักถึงงานที่จะทำร่วมกัน ทั้งนี้เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ร่วมกัน

ความสำคัญในการสร้างเครือข่าย

เมื่อพิจารณาถึงความจำเป็นในการสร้างเครือข่ายแล้ว พบว่ามีหลักการที่เกี่ยวข้อง

3 ประการ คือ สุทธิย์ อภกิโร (2547)

1. สถานการณ์ปัญหาและสภาพแวดล้อม ได้แก่ สถานการณ์ปัญหาที่ซับซ้อนหลากหลาย และขยายตัว เกินความสามารถของกลุ่มหรือองค์การใดองค์การหนึ่งที่จะดำเนินการแก้ไขได้ จำเป็นต้องมีการรวมพลังหรือมีกลไกการจัดการที่มีประสิทธิภาพ เพื่อแก้ไขปัญหา นั้น รวมถึงสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ เช่น เกิดการรวมกลุ่ม เครือข่าย เกิดผู้นำ เกิดประสบการณ์ และมีความต้องการที่จะเชื่อมโยงคน กลุ่ม และประสบการณ์นั้นให้เป็นขบวนการ เพื่อจัดการปัญหาและขยายผลการพัฒนา โดยนัยนี้ จึงจำเป็นต้องมีการเสริมสร้างเครือข่าย

2. การสร้างพื้นที่ทางสังคม เครือข่ายเป็นเครื่องมือและเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญต่อการระดมทรัพยากรและความคิดเห็นจากฝ่ายต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาและการเปลี่ยนแปลงในสิ่งที่ต้องการขยายผลการพัฒนา เมื่อกลุ่มต่าง ๆ ที่มีความต้องการคล้ายกัน มีความคิดหรืออุดม

คติเหมือนกัน มารวมกันเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับกลุ่ม หรือบุคคล หรือองค์การอื่น ๆ ในสังคม ทำให้กลุ่มของตนเองรู้สึกว่ามีพื้นที่ทางสังคมที่ชัดเจน ซึ่งเป็นการตอบสนองทางด้านจิตใจ ความเชื่อมั่น และความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ดังนั้นการสร้างพื้นที่ทางสังคมจึงเป็นการสร้างตัวตนของเครือข่ายให้ปรากฏขึ้น

3. การประสานผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม เมื่อทุกกลุ่ม องค์การ หรือเครือข่ายมีการประสานประโยชน์ต่อกันในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกันแล้ว สิ่งที่จะเกิดตามมาคือ เครือข่ายเกิดการเรียนรู้ และมีกิจกรรมการพัฒนาที่ต่อเนื่อง ซึ่งจะช่วยให้เกิดระบบการจัดการที่มีประสิทธิภาพ เกิดความรู้ใหม่ ๆ โดยการประสานผลประโยชน์อาจจะไม่ได้หมายถึงการให้ผลประโยชน์ต่างตอบแทนเท่านั้น แต่อาจหมายถึง การให้โอกาสในทางเลือกของฝ่ายต่าง ๆ ที่มีต่อการได้รับประโยชน์จากการเข้าร่วมเป็นเครือข่าย จะช่วยกระตุ้นให้เกิดเครือข่ายใหม่ และเกิดการรักษาพันธกรณีร่วมกันของเครือข่ายที่มีอยู่แล้ว รวมทั้งจะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดกระบวนการพัฒนาเครือข่ายที่ต่อเนื่อง ดังนั้นการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายของหน่วยย่อยภาคส่วนต่าง ๆ จึงเป็นการประสานผลประโยชน์ในสภาวะที่มีการแข่งขันและต้อรองสูง

ที่มาของการเกิดเครือข่าย

เครือข่ายไม่ใช่เรื่องใหม่ในสังคมไทยและสังคมตะวันตก ในสังคมชนบทไทย การพึ่งพาอาศัยร่วมมือกันทำงานเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต คำพูดที่ว่า “พริกอยู่บ้านเหนือ เกลืออยู่บ้านใต้ ข้า ตะไคร้อยู่บ้านเพื่อน” สะท้อนให้เห็นถึง เครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านซึ่งพร้อมที่จะให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ประเพณีทำบุญในเทศกาลต่าง ๆ ตลอดจนการเกณฑ์แรงงานในท้องถิ่นเพื่อกา ลงแขกเกี่ยวข้าว ล้วนเป็นตัวอย่างของการรวบรวมผู้คนมาทำงานร่วมกันโดยอาศัยความสัมพันธ์ที่มีต่อกันมาแต่เดิม

ในสังคมตะวันตก การสร้างเครือข่ายเป็นกลยุทธ์ที่นิยมใช้กันในกลุ่มนักปฏิรูปสังคมยุโรป ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 และ 19 เพียงแต่ไม่ได้ใช้ชื่อว่า “เครือข่าย” เท่านั้น เมื่อแนวความคิดการทำงานแบบเครือข่ายปรากฏขึ้นอีกครั้งในแวดวงการทำงานพัฒนาในช่วง 20 - 30 ปีที่ผ่านมา เรื่อง “เครือข่าย” จึงเปรียบเสมือนเหล่าเก่าในชุดใหม่ ซึ่งเมื่อผนวกเข้ากับความก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีด้านข่าวสารข้อมูล ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำงานเครือข่าย ก็ทำให้การทำงานเครือข่ายพัฒนาขึ้นไปอีก นฤมล นิราทร (2543)

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543) ได้แบ่งที่มาของการมีเครือข่ายไว้ดังนี้

1. ต้องการความชำนาญเฉพาะด้านในการแก้ไขปัญหา ความชำนาญเฉพาะด้านของบุคคล หรือองค์การจะช่วยให้มองเห็นปัญหาได้ชัดเจน
2. ต้องการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ในการทำงาน
3. ต้องการมีเพื่อนหรือกลุ่มในการทำงาน
4. ต้องการทรัพยากรในการทำงาน
5. ต้องการรับภาระความเสี่ยงในการทำกิจกรรมร่วมกัน
6. ต้องการประหยัด เนื่องจากการแบ่งปันงานกันทำ ลดความซ้ำซ้อนในการทำงาน

สนธยา พลศรี (2548) กล่าวว่า การเกิดขึ้นของเครือข่ายแต่ละเครือข่าย ต่างมีจุดเริ่มต้น หรือถูกสร้างมาด้วยวิธีการที่แตกต่างกัน ดังนั้น การเกิดขึ้นของเครือข่ายแต่ละเครือข่าย จึงมีสาเหตุ ปัจจัยสนับสนุน และการก่อรูปเครือข่ายที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งจากการศึกษาสามารถสรุปได้ ดังนี้

1. เครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เครือข่ายลักษณะนี้มักจะเกิดขึ้นเองโดยไม่มีใครจัดตั้ง ซึ่งเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างมนุษย์ เช่น ความสัมพันธ์ของระบบครอบครัวและเครือญาติ ความสัมพันธ์ของครูอาจารย์และลูกศิษย์ เป็นต้น

2. เครือข่ายที่เกิดจากวิกฤตการณ์ของสังคมมนุษย์ เป็นการเกิดเครือข่ายที่เป็นผลจากการเกิดปัญหา หรือวิกฤตการณ์ขึ้นในสังคมที่สมาชิกตระหนักถึงความจำเป็นที่ต้องร่วมมือกันแก้ไขปัญหา ในลักษณะของการรวมพลังกัน เช่น เครือข่ายพิทักษ์ป่า เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำ เป็นต้น

3. เครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยวิวัฒนาการ เป็นการเกิดเครือข่ายเนื่องจากความสัมพันธ์ของสมาชิก เช่น เพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน เป็นต้น มารวมกันโดยวัตถุประสงค์บางอย่าง เป็นเวลานานในลักษณะของกลุ่มและองค์การ แล้วพัฒนาความสัมพันธ์เป็นเครือข่าย เช่น จากกลุ่มแบบสภากาแฟ พัฒนาเป็นเครือข่ายประชาคมหมู่บ้าน หรือประชาคมเมือง เป็นต้น

4. เครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยการจัดตั้ง เป็นการเกิดเครือข่ายที่มีผู้จัดตั้งและให้การสนับสนุน เพื่อวัตถุประสงค์บางประการ จนสมาชิกรวมกันเป็นเครือข่าย ทั้งการจัดตั้งโดยผู้นำรัฐบาล ภาคเอกชน และองค์การพัฒนาเอกชน เช่น เครือข่ายกองทุนหมู่บ้าน และชุมชนเมือง เครือข่ายสหกรณ์ เครือข่ายกระทรวงต่าง ๆ เป็นต้น

จากที่มาและการเกิดขึ้นของเครือข่าย จะเห็นว่าเครือข่ายมีที่มาจากหลายวิธีการแตกต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เครือข่ายที่เกิดขึ้นจากวิกฤตการณ์ของสังคมมนุษย์ เครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยวิวัฒนาการ และเครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยการจัดตั้ง ซึ่งการเกิดขึ้นของเครือข่าย ความร่วมมือต่าง ๆ อาจเริ่มต้นมาจากเครือข่ายทั้งสี่ลักษณะดังกล่าวก็ได้ ซึ่งในที่นี้หมายถึง การรวมกลุ่มของหน่วยงาน องค์การ และคนในพื้นที่ที่เห็นถึงความสำคัญของการรักษาประเพณี ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นจนรวมตัวกันเป็นเครือข่ายและร่วมมือกันทำงานเพื่อความพยายามที่จะรักษาวัฒนธรรมของท้องถิ่นให้คงอยู่ต่อไป

ลักษณะของเครือข่าย

หากกล่าวในภาพรวมจะเห็นได้ว่าเครือข่ายเป็นแบบฉบับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกัน โดยกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกันในสังคมมักจะเชื่อมโยงกันในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยระหว่างกัน คุณสมบัติที่ทำให้เครือข่ายมีลักษณะเฉพาะ คือการที่เครือข่ายแม้จะมีลักษณะร่วมกับความเป็นองค์การหรือกลุ่ม แต่ไม่ทุกกลุ่มหรือทุกองค์การที่จะเรียกว่าเป็นเครือข่ายได้

นฤมล นิราทร (2543) กล่าวว่า ลักษณะของเครือข่ายที่สำคัญมี ดังนี้

1. มีกลุ่มบุคคลหรือองค์กร
2. กลุ่มเหล่านี้มีปฏิสัมพันธ์ ปฏิสัมพันธ์เป็นกระบวนการที่ประสานกลุ่มหรือบุคคลเอาไว้ สิ่งที่ได้จากการมีปฏิสัมพันธ์ก็คือข่าวสารข้อมูลในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ (หรือบางครั้งอาจไม่เป็นประโยชน์) ต่อการทำงาน

3. มีการทำงานเพื่อให้บรรลุเป้าหมายร่วมกัน

ลักษณะทั้ง 3 ประการข้างต้นเป็นลักษณะทั่วไปของกลุ่ม (Group) หรือองค์การ (Organization) แต่เครือข่ายยังมีลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ

4. มีความเป็นอิสระต่อกัน ความเป็นอิสระต่อกันนี้หมายถึง แต่ละกลุ่มก็มีเป้าหมาย มีกิจกรรมของตนเองอยู่แล้ว การเข้ามาร่วมเครือข่ายเป็นการเข้ามาร่วมเป็นบางส่วนเพื่อทำกิจกรรม หรือโครงการร่วมกัน เมื่อโครงการสำเร็จแล้วเครือข่ายก็อาจสลายตัวไปได้

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นจะเห็นได้ว่า ลักษณะที่ดีของการทำงานเครือข่ายจำเป็นต้องมี องค์ประกอบหลัก ๆ ที่สำคัญ คือ เป็นเครือข่ายที่มีความสัมพันธ์ในการทำงานร่วมกัน มีเป้าหมาย ในการทำงานที่ชัดเจนและเป็นอิสระ รวมถึงการให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน จึงจะทำให้การทำงานแบบเครือข่ายเป็นไปด้วยดี

องค์ประกอบของเครือข่าย

สิ่งสำคัญที่จะทำให้เครือข่ายเกิดขึ้นและสามารถทำงานได้บรรลุวัตถุประสงค์ตามที่ตั้งไว้ ก็คือองค์ประกอบส่วนต่าง ๆ ของเครือข่าย เมื่อพิจารณาจากความเป็นมา แนวคิด ความหมาย และลักษณะของเครือข่ายจะเห็นว่าเครือข่ายมีองค์ประกอบที่สำคัญหลายประการดังต่อไปนี้ สนธยา พลศรี (2548)

1. สมาชิกของเครือข่าย เครือข่ายจะต้องเริ่มต้นจากสมาชิก ซึ่งอาจจะเป็นบุคคล กลุ่มคน องค์การ หรือชุมชนขนาดต่าง ๆ

2. วัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน สมาชิกของเครือข่ายจะต้องมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายเหมือนกัน มารวมกันเป็นเครือข่ายเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์

3. ระบบความสัมพันธ์ของเครือข่าย สมาชิกของเครือข่ายมารวมกันด้วยความสมัครใจ สมาชิกยังคงมีความเป็นอิสระในการดำเนินงาน มีความเท่าเทียมกันในการดำเนินกิจกรรม มีระบบ ในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์หรือการถักทอสายใยของความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกให้เกิดความยั่งยืน

4. การบริหารจัดการ สมาชิกเครือข่ายจะเป็นผู้ร่วมกันกำหนดการบริหารจัดการ เครือข่ายทั้งโครงสร้างของเครือข่าย

5. ผู้ประสานงานเครือข่าย เครือข่ายต้องมีผู้ประสานงาน ทำหน้าที่ประสานงาน บริหารและจัดการเครือข่ายที่คัดเลือกโดยสมาชิก

6. กิจกรรมร่วมกัน เครือข่ายต้องมีการกิจกรรมอย่างต่อเนื่องและเน้นการมีส่วนร่วมของ สมาชิกเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายของเครือข่าย

7. การรวมพลังสมาชิก เครือข่ายต้องมีการรวมพลังหรือศักยภาพของสมาชิกไว้ในการ ดำเนินงานร่วมกัน

8. การสนับสนุนส่งเสริมซึ่งกันและกัน สมาชิกของเครือข่ายสนับสนุนส่งเสริมสมาชิก คนอื่น ๆ ให้ประสบความสำเร็จในการดำเนินกิจกรรมของเครือข่าย

9. การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง สมาชิกของเครือข่ายมีส่วนร่วมในการดำเนินงานของ เครือข่ายอย่างกว้างขวาง ทั้งการร่วมเรียนรู้ ร่วมสรุปบทเรียน ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน งาน ร่วมปฏิบัติงาน ร่วมประเมินผล และร่วมรับผลประโยชน์

10. ผลงานของเครือข่าย เครือข่ายจำเป็นต้องมีผลการดำเนินงานเพื่อเป็นเครื่องชี้วัดความสำเร็จของเครือข่าย ซึ่งความสำเร็จดังกล่าวคือการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายของเครือข่ายนั่นเอง

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า เครือข่ายมักจะประกอบไปด้วยสมาชิก กรรมการ ผู้ประสานงาน เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ กิจกรรม ลักษณะของความสัมพันธ์ รวมทั้งระยะเวลา ความถี่และวิธีที่ใช้ในการติดต่อสื่อสาร ซึ่งองค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การทำงานของเครือข่ายประสบความสำเร็จ กล่าวคือ ถ้าเครือข่ายขาดองค์ประกอบส่วนใดส่วนหนึ่งไปก็อาจจะทำให้การทำงานของเครือข่ายไม่ประสบความสำเร็จ

การสร้างเครือข่าย

ขณะที่การสร้างเครือข่ายกำลังกลายเป็นสิ่งที่ทุกภาคส่วนให้ความสำคัญ เนื่องมาจากการมองเห็นประโยชน์ของการร่วมมือกันทำงาน การสร้างเครือข่ายจึงกลายเป็นทางออกทางหนึ่งในการแก้ไขปัญหา แต่สิ่งสำคัญที่ต้องตระหนักถึงก็คือ ไม่ใช่ทุกเครือข่ายที่จัดตั้งขึ้นมาจะสามารถทำงานได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่วางไว้ ทั้งนี้การทำงานที่ไม่ประสบความสำเร็จของเครือข่ายอาจจะไม่ใช่มาจากปัญหาทางด้านการจัดการแต่อาจจะเริ่มมาตั้งแต่ขั้นตอนของการสร้างเครือข่าย ขณะที่นักวิชาการที่กล่าวถึงการก่อรูปเครือข่ายหรือการสร้างเครือข่ายไว้ เช่น

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543) ได้กล่าวถึงการก่อรูปของเครือข่าย (Network Forming) ไว้ดังนี้

1. การสร้างความตระหนักในปัญหาและสำนึกในการรวมตัว การดำเนินการของเครือข่ายจำเป็นต้องอาศัยฉันทานุมัติร่วมจากทุกภาคีที่เกี่ยวข้องเพราะฉันทานุมัติจะนำมาซึ่งความร่วมมือร่วมใจ โดยใช้กลยุทธ์ “การประชาสัมพันธ์” การประชาสัมพันธ์นอกจากจะทำให้รับรู้เกี่ยวกับวิสัยทัศน์ของเครือข่ายแล้ว ยังเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนเกิดสำนึกอยากเข้าร่วม

2. การสร้างจุดร่วมผลประโยชน์ ถ้าเครือข่ายไม่มีเป้าหมายที่ชัดเจน เครือข่ายจะไร้พลัง เพราะสมาชิกต่างก็ไม่ทราบว่าเครือข่ายนั้นจัดตั้งขึ้นมาเพื่อวัตถุประสงค์อะไร ดังนั้นจึงต้องหา “ประเด็น” (Issues) ที่จะป็นศูนย์กลาง ซึ่งจะทำให้เกิดการรวมตัวกัน ซึ่งกุญแจหลักของการสร้างจุดร่วมอยู่ที่การกำหนดเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ที่ให้ประโยชน์ต่อผู้เข้าร่วม ซึ่งจะส่งผลให้ทุกภาคีอยากเข้ามามีส่วนร่วมกับเครือข่าย

3. การแสวงหาแกนนำที่ดีของเครือข่ายแกนนำ คือ “ผู้เล่นหลัก” (Key Actors) ที่มีคุณสมบัติเหมาะสม และมีอิทธิพลเพียงพอในการผลักดันการปฏิรูปด้านต่าง ๆ เช่น ด้านนโยบาย ด้านการสร้างกระแส ด้านข้อมูลข่าวสาร ซึ่งผู้เล่นหลักอาจจะไม่ใช่คนที่มีตำแหน่งหรืออำนาจ แต่หมายถึงคนที่เป็น “ผู้นำตัวจริง”

4. การสร้างแนวร่วมสมาชิกของเครือข่าย ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่เป็นตัวกำหนดว่าเครือข่ายจะดำเนินไปได้ยั่งยืนมากน้อยเพียงใด ก็คือปริมาณและคุณภาพของสมาชิกเครือข่าย ดังนั้นการสร้างแนวร่วมของสมาชิกเครือข่ายให้กว้างขวาง และการดึงปัจเจก กลุ่ม องค์กรที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเข้าเป็นสมาชิกเครือข่ายจึงเป็นสิ่งจำเป็น

ขั้นตอนการสร้างเครือข่าย

กระบวนการสร้างเครือข่าย อาจจำแนกออกเป็นขั้นตอนได้ ดังนี้ บัณฑิต อ่อนคำ (2538)

1. ขั้นตอนการตระหนักถึงความจำเป็นในการสร้างเครือข่าย เป็นขั้นตอนที่ผู้ปฏิบัติงานหรือฝ่ายจัดการตระหนักถึงความจำเป็นในการสร้างเครือข่ายเพื่อที่จะทำงานให้บรรลุเป้าหมาย รวมทั้งพิจารณาองค์กรต่าง ๆ ที่เห็นว่าเหมาะสมเข้าเป็นเครือข่ายในการทำงาน

2. ขั้นตอนการติดต่อกับองค์กรที่จะเป็นสมาชิกภาคีเครือข่าย เป็นขั้นตอนของการติดต่อสัมพันธ์เพื่อชักชวนให้เข้าร่วมเป็นเครือข่ายในการทำงาน จึงต้องสร้างความคุ้นเคยและการยอมรับ รวมทั้งความไว้วางใจระหว่างกัน เป็นขั้นตอนของการปลูกจิตสำนึกโดยการให้และแลกเปลี่ยนข้อมูล หรือหว่านล้อมให้อยากแก้ปัญหาาร่วมกัน อาจเรียกว่าเป็นขั้นตอนเตรียมกลุ่ม หรือเตรียมเครือข่าย

3. ขั้นตอนการสร้างพันธมิตรร่วมกัน เป็นขั้นตอนที่องค์กรเข้าสู่การตกลงที่จะทำงานร่วมกัน

4. ขั้นตอนการพัฒนาความสัมพันธ์ เป็นขั้นตอนที่การสร้างเครือข่ายปรากฏผลงานเป็นรูปธรรม เป็นขั้นตอนของการทำกิจกรรมโดยใช้ทรัพยากรร่วมกัน ขณะเดียวกันมีการตกลงกันในเรื่องการบริหารจัดการกลุ่ม ซึ่งเริ่มต้นด้วยการกำหนดวัตถุประสงค์ของกลุ่ม กำหนดกิจกรรม จัดทำข้อตกลงในการทำงาน กำหนดบทบาทของสมาชิกรวมทั้งสิทธิหน้าที่ของหัวหน้ากลุ่ม เป็นต้น

5. หลังจากขั้นตอนการพัฒนาความสัมพันธ์ จนนำไปสู่การทำกิจกรรมร่วมกันแล้ว เมื่อผลงานปรากฏชัด องค์กรเครือข่ายจะแน่นแฟ้น พร้อมกับการเรียนรู้ร่วมกัน การเรียนรู้ร่วมกันนอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อการทำงานของฝ่ายปฏิบัติการแล้ว อาจนำไปสู่การขยายตัวในรูปการขยายกิจกรรมหรือการขยายกลุ่มตามพื้นที่ หรือตามลักษณะของกิจกรรม ระดับการสร้างเครือข่ายในขั้นตอนนี้อาจอยู่ในระดับการเข้า “ลงทุน” ในองค์กรใหม่ และการจัดตั้งองค์กรใหม่ร่วมกัน นอกจากนั้น ความสำเร็จของเครือข่ายยังขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ ตั้งแต่องค์กรที่จะมาเข้าร่วมเป็นเครือข่าย การบริหารจัดการเครือข่าย รวมถึงคุณภาพของบุคลากรที่ทำงานอยู่ในเครือข่ายด้วย

สรุปได้ว่า ขั้นตอนในการสร้างเครือข่ายประกอบด้วย การตระหนักถึงความจำเป็นในการสร้างเครือข่าย ซึ่งจำเป็นต้องมีเป้าหมายและวัตถุประสงค์ที่ชัดเจน การติดต่อกับองค์กรที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกหรือภาคีเครือข่าย การพัฒนาความสัมพันธ์ และการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งขั้นตอนต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนส่งเสริมให้เกิดเครือข่ายการทำงานที่มีประสิทธิภาพ

2. แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR)

ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

สุภากร จันทวนิช (2545) ได้ให้ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research หรือ PAR) ว่า เป็นวิธีการเรียนรู้จากประสบการณ์ โดยอาศัยการมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมวิจัย นับตั้งแต่การระบุปัญหาการดำเนินการ การติดตามผล จนถึงขั้นประเมินผลปฏิบัติการ ปฏิบัติการ (action) หมายถึงกิจกรรมที่โครงการวิจัยต้องการจะดำเนินการ ส่วนใหญ่แล้วปฏิบัติการมักเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาด้านใดด้านหนึ่ง การมีส่วนร่วม (participation) หมายถึงการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องของทุกฝ่ายที่ร่วมกิจกรรมวิจัย ในการวิเคราะห์สภาพปัญหาหรือสถานการณ์อันใดอันหนึ่ง แล้วร่วมในกระบวนการ

ตัดสินใจ และการดำเนินการจนสิ้นสุดการวิจัย การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมคือการนำแนวคิด 2 ประการนี้มาผสมผสานกัน

Sumayao (2542) ได้ให้คำจำกัดความของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมว่าเป็นกระบวนการซึ่งประชาชนบางส่วนในองค์กรหรือชุมชนที่เป็นเป้าหมายของการวิจัยมีส่วนร่วมอย่างแข็งขัน (active) กับนักวิจัยตลอดกระบวนการวิจัยนั้น ตั้งแต่การออกแบบวิจัย จนถึงการนำเสนอรายงานขั้นสุดท้ายของผลการวิจัย และร่วมคิดตัดสินใจในการนำผลการวิจัยนั้นไปใช้ประโยชน์ด้วย

โดยทั่วไปแล้วการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) หมายถึงกระบวนการที่ผู้วิจัยได้เลือกกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เห็นว่าดี เหมาะสม ตามความรู้ความเข้าใจของผู้วิจัยมาดำเนินการปฏิบัติเพื่อทดลองว่า ใช้ได้หรือไม่ ประเมินดูความเหมาะสมในความเป็นจริง ควบคุมแนวทางปฏิบัติการ แล้วนำผลมาปรับปรุงปฏิบัติการเพื่อนำไปทดลองใหม่ จนกว่าจะได้ผลเป็นที่น่าพอใจนำไปใช้และเผยแพร่ได้ การวิจัยชนิดนี้เอื้อต่อการเปลี่ยนแผนการดำเนินงาน เมื่อผู้วิจัยได้ข้อมูลใหม่เพิ่มขึ้น ทำให้รูปแบบการวิจัยยืดหยุ่นได้ การวิจัยเชิงปฏิบัติการอาจเป็นแบบมีส่วนร่วมหรือไม่ก็ได้ สุภางค์ จันทวานิช (2545)

Sumayao (2542) เห็นว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) เป็นยุทธวิธีในการใช้ระเบียบวิธีวิทยาศาสตร์ เพื่อแก้ปัญหาในทางปฏิบัติ ตามวิถีทางซึ่งเป็นแนวทางของศาสตร์และความรู้ทางสังคม โดยเจาะลึกที่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและกระบวนการทางจิตวิทยา ระหว่างบุคคล และผู้สังเกตที่เป็นอิสระ เก็บข้อมูลในรายละเอียดทั้งด้านกว้างและด้านลึกในกระบวนการเข้าแทรกแซงต่อชุมชนของตน มีความเชื่อว่า การเริ่มเรียนรู้วิธีคิดแบบใหม่ ๆ มีความสำคัญเหนือการลงมือปฏิบัติการตามแผนงานใหม่ โดยให้ทีมงานที่เข้าชุมชนสามารถทำการควบคุมได้ ทั้งการเข้าแทรกแซง ของตนในชุมชน และกระบวนการวิจัยเอง

การมีส่วนร่วมของชุมชนในการวิจัย

สุภางค์ จันทวานิช (2545) เห็นว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นแนวทางวิจัยที่ต่างไปจากการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เพราะเน้นการยอมรับหรือความเห็นพ้องจากฝ่ายชาวบ้าน ในการวิจัยชนิดนี้ นักวิจัยจะต้อง

1. ประเมินความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยกับชาวบ้านอยู่ตลอดเวลา
2. ทบทวนวัตถุประสงค์ในการวิจัยเป็นครั้งคราวเพื่อให้สอดคล้องกับความเห็นของชาวบ้าน

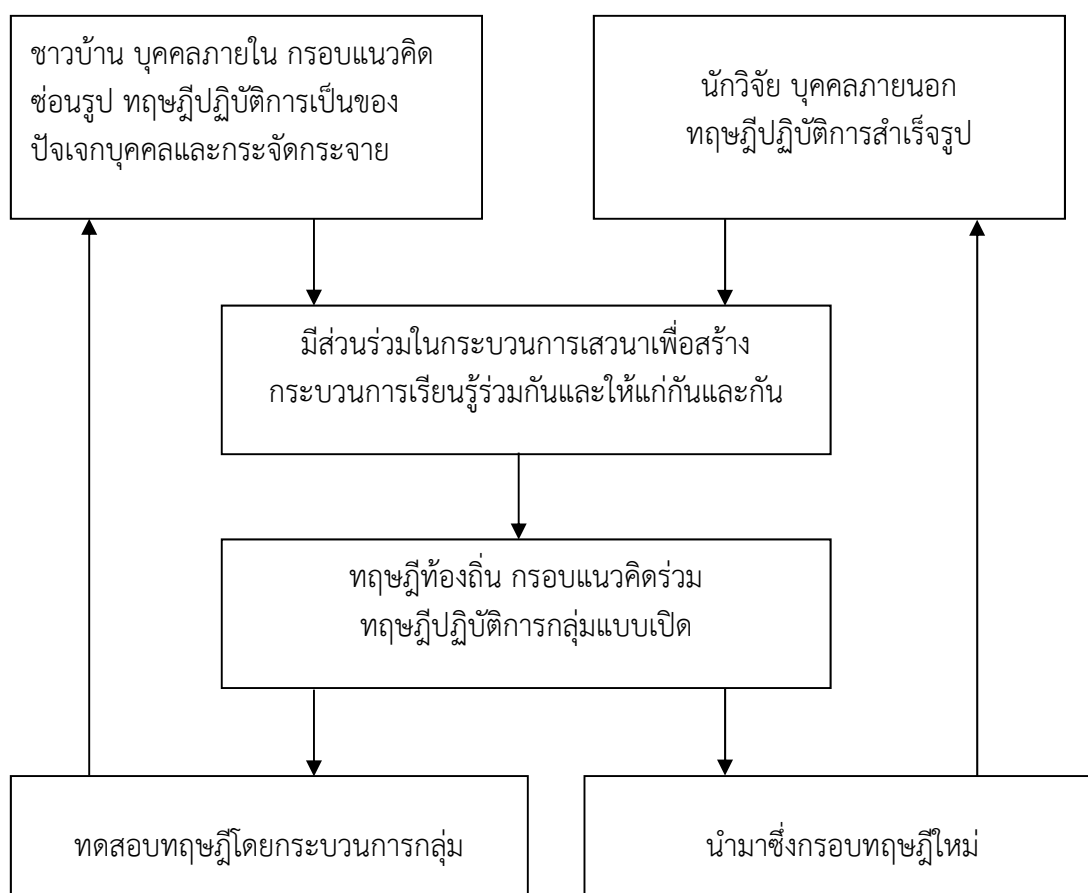
อันจะนำไปสู่การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของชุมชน

ดังนั้น ในการวิจัยแบบมีส่วนร่วม (participatory research) ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยทุกขั้นตอนเป็นสิ่งที่ชุมชน หรือชาวบ้านร่วมรับรู้ และใช้ประโยชน์ด้วย ชาวบ้านเป็นผู้ร่วมกำหนดปัญหาของชุมชน และรู้ทางแก้ไขปัญหา ชาวบ้านเป็นผู้ตัดสินใจและยืนยันเจตนาารมณ์ที่จะแก้ไขปัญหาเหล่านั้น กระบวนการวิจัยดำเนินไปในลักษณะการแลกเปลี่ยนความเห็นระหว่างชาวบ้านกับผู้วิจัยเพื่อให้ได้ข้อสรุปเป็นขั้น ๆ อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการสังเคราะห์ข้อสรุปมีลักษณะเชิงวิภาษวิธี (dialectic) ชาวบ้านจะค่อย ๆ พัฒนาศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชน ชาวบ้านจะค่อย ๆ เรียนรู้ด้วยตนเอง ด้วยวิธีการวิจัยแบบมีส่วนร่วมนี้ ข้อมูลที่ได้มาจะมีความชัดเจน สะท้อนความคิด

อ่านของชาวบ้าน ตลอดจนนิสัยใจคอ ความต้องการและแบบแผนการดำเนินชีวิตของเขา อย่างไรก็ตาม ข้อมูลเหล่านี้อาจไม่ได้นำไปสู่ปฏิบัติการโดยตรงก็ได้ สุภางค์ จันทวานิช (2545)

Sumayao (2542) ได้เสนอแนะว่า ผู้วิจัยควรเชื่ออย่างมุ่งมั่น (value commitment) ในคุณค่าของกระบวนการประชาธิปไตย ที่ยึดถือเกียรติและศักดิ์ศรีของความเป็นพลเมืองเท่าเทียมกันทุกคนไม่ว่าคนจนหรือคนรวย ดังนั้น ผู้วิจัยจะต้องมีทัศนคติแบบเป็นผู้ร่วมเรียนรู้ (co-learner) มากกว่าที่จะเป็นนายรอบรู้ และจะต้องพร้อมที่จะถอยฉากออกไปเป็นเพียงแค่ผู้มีส่วนร่วม เมื่อประชาชนผู้มี ส่วนร่วมได้เข้าทำหน้าที่เป็นผู้ชำนาญการเสียเองแล้ว ผู้วิจัยจะต้องมีวิสัยทัศน์แบบ “องค์กรที่ดี” (good organization) ซึ่งอยู่บนฐานของการบริหารจัดการตนเอง การพัฒนาศักยภาพ ความเป็นมนุษย์ การทำให้เกิดความทัดเทียมกันในเชิงอำนาจ และมีหลักการของประชาธิปไตยเสมอ นอกจากนี้ผู้วิจัยจะต้องมีระดับของทักษะและความสามารถระหว่างบุคคลสูง ในการออกแบบและบริหารจัดการโอกาสของการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา

จากกรอบทัศนคติข้างต้นนี้ Sumayao (2542) ได้เสนอกรอบกระบวนการเรียนรู้ร่วมระหว่างนักวิจัยซึ่งเป็นบุคคลภายนอก กับประชาชนผู้เป็นบุคคลภายในชุมชน ในกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 แสดงกระบวนการเรียนรู้ร่วม (cogenerative way) ระหว่างนักวิจัยกับชาวบ้าน

ที่มา : Sumayao (2542)

ดังนั้น ในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้น ผู้วิจัยควรถือว่าชาวบ้านเป็นผู้ที่รู้ดีเท่า ๆ กับนักวิจัย หรือนักพัฒนา ในการกำหนดปัญหา และการเลือกปฏิบัติการใด ๆ ก็ตามที่จะนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิต ปัญหาของการวิจัยจึงเริ่มจากชาวบ้านด้วย ไม่ใช่จากสมมติฐานของผู้วิจัยจากภายนอก หรือนักพัฒนาแต่เพียงฝ่ายเดียว การวิจัยในครั้งนี้จึงเป็นการผสมผสานระหว่างความรู้ เชิงทฤษฎี ระเบียบวิธีวิจัยของนักวิจัย เป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการพัฒนา และความต้องการกับความรอบรู้ของชาวบ้านในชุมชน

เทคนิค AIC

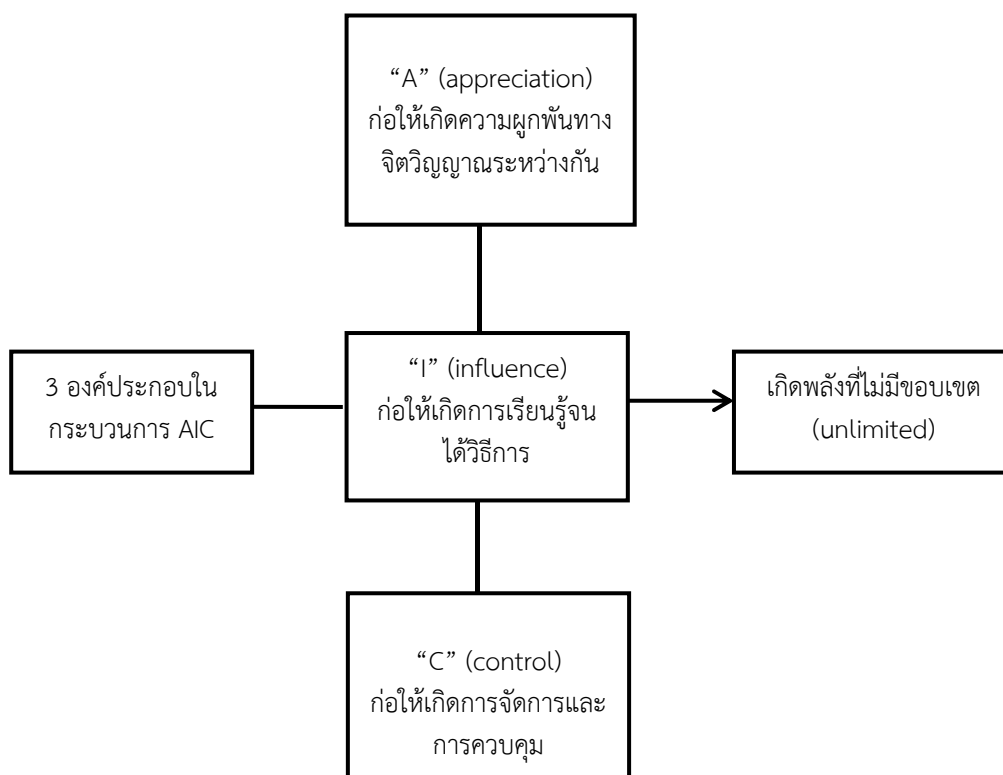
การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research หรือ PAR) ที่เน้นให้ทุกฝ่ายมาคิดร่วมกันในการพัฒนา และดำเนินการร่วมกัน จุดสำคัญที่จะทำให้ทุกฝ่ายร่วมมือร่วมใจกัน มีสิทธิในการเสนอความคิดเห็น การตัดสินใจ วางแผนร่วมกัน ต้องอาศัยเทคนิค AIC มาร่วมในขั้นตอนการวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เพื่อค้นหาข้อมูลที่แท้จริง และเป็นแนวทางในการวิจัยต่อไป ฝ่ายเลขานุการคณะกรรมการร่วมภาครัฐบาลและเอกชนเพื่อแก้ไขปัญหาสังคม (กรอ.สังคม) (ไม่ระบุ ปีพิมพ์, หน้า 5-10) ได้ระบุถึงวิธีการของ AIC ว่า ได้มีความพยายามค้นคว้าวิธีการโดยพัฒนาและวิจัย มากกว่า 50 ปี จนกลายเป็นเครื่องมือที่เรียกว่า “AIC” ซึ่งได้ผ่านการวิจัยและทดลองใช้ และมีการพัฒนาอยู่อย่างสม่ำเสมอ AIC เป็นวิธีการและเทคนิคในการเอาคนที่จะทำงานร่วมกันทั้งหมดในระบบใด ระบบหนึ่ง เข้ามาประชุมเชิงปฏิบัติการ (workshop) ซึ่งมีขั้นตอนในการดำเนินการ 3 ขั้นตอน

ขั้นที่ 1 “A” (Appreciation) คือการทำให้ทุกคนให้การยอมรับ และชื่นชม (appreciate) คนอื่น โดยไม่รู้สึกรังเกียจหรือแสดงการต่อต้าน หรือวิพากษ์วิจารณ์ ในกระบวนการขั้นนี้ ทุกคนจะมีโอกาสแสดงออกอย่างทัดเทียมกัน ด้วยภาพ ข้อเขียน และคำพูด ว่า เขาเห็นสถานการณ์ในปัจจุบันเป็นอย่างไร และเขาอยากเห็นความสำเร็จในอนาคตเป็นอย่างไร ซึ่งจะทำให้ทุกคนได้มีโอกาสใช้ทั้งข้อเท็จจริง เหตุผล และความรู้สึก ตลอดจนการแสดงออกในลักษณะต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง เมื่อทุกคนได้แสดงออกโดยได้รับการยอมรับจากคนอื่น ๆ จะทำให้ทุกคนมีความรู้สึกที่ดีมีความสุข มีความอบอุ่น และเกิด “พลังร่วม” ขึ้นในระหว่างคนที่มาประชุมด้วยกัน ในช่วงของการแสดงออกว่าแต่ละคนอยากเห็นความสำเร็จในอนาคตเป็นอย่างไร เป็นการใช้จินตนาการที่ไม่ถูกจำกัดด้วยปัจจัยและสถานการณ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน จึงทำให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ การมองการณ์ไกล การมองภาพกว้าง และการคิดสิ่งแปลกใหม่ ได้ดีกว่าการมองจากสภาพปัญหา หรืออุปสรรคข้อขัดข้องในปัจจุบัน นั่นคือ การใช้ “จินตนาการ” (imagination) ดังกล่าวช่วยให้เกิดวิสัยทัศน์ (vision) ได้ง่ายขึ้น และเมื่อนำวิสัยทัศน์ของแต่ละคนมารวมกัน ก็จะมี “พลัง” มากขึ้นกลายเป็นวิสัยทัศน์ร่วม (shared vision) หรืออุดมการณ์ร่วม (shared ideal) ซึ่งได้แก่ “สิ่งที่มุ่งมาดปรารถนาอย่างสูงสุดร่วมกัน”

ขั้นที่ 2 “I” (Influence) คือ การใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ที่แต่ละคนมีอยู่มาช่วยกันกำหนดวิธีการสำคัญ หรือยุทธศาสตร์ (strategy) ที่จะทำให้บรรลุ “วิสัยทัศน์ร่วม” (shared vision) หรือ “อุดมการณ์ร่วม” (shared ideal) ของกลุ่ม (ที่มาประชุม) ได้อย่างดีที่สุด ในขั้นนี้ ทุกคนมีโอกาสทัดเทียมกันที่จะให้ข้อคิดเห็นว่า วิธีการสำคัญที่จะทำให้บรรลุ “วิสัยทัศน์ร่วม” หรือ

“อุดมการณ์ร่วม” นั้นประกอบด้วยอะไรบ้าง เมื่อทุกคนได้แสดงความคิดเห็นแล้ว จะนำวิธีการที่เสนอแนะทั้งหมดมาจัดหมวดหมู่แยกแยะ และพิจารณาร่วมกัน จนกระทั่งได้ “วิธีการสำคัญ” ที่กลุ่มเห็นพ้องต้องกันว่าจะนำไปสู่ความสำเร็จตามที่กลุ่มต้องการ ในการพิจารณาเลือกวิธีการสำคัญดังกล่าว สมาชิกกลุ่มจะมี “ปฏิสัมพันธ์” (influence หรือ interaction) ซึ่งกันและกันสูง รวมถึงการถกเถียงโต้แย้งด้วย ทั้งนี้เพื่อให้ได้วิธีการที่กลุ่มเห็นว่าดีที่สุด อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการถกเถียงโต้แย้งในระดับ “วิธีการ” โดยที่ยังมีเป้าหมายหรืออุดมการณ์ร่วมกัน ฉะนั้น กลุ่มจะยังคงมีแนวโน้มที่จะรักษาความรักความสามัคคีไว้โดยไม่ยากนัก

ขั้นที่ 3 “C” (Control) คือ การนำ “วิธีการสำคัญ” มาเป็นแผนปฏิบัติการ (action plan) อย่างละเอียดว่าทำอะไร มีหลักการและเหตุผลอย่างไร มีเป้าหมายอย่างไร ใครรับผิดชอบเป็นหลัก ใครต้องให้ความร่วมมือ จะต้องใช้งบประมาณค่าใช้จ่ายเท่าไร จากแหล่งใด จะมีรายได้จากการดำเนินการดังกล่าวหรือไม่ ถ้ามี ประมาณว่าเท่าไร และรายละเอียดอื่น ๆ ตามที่เห็นว่าควรระบุไว้ในขั้นนี้ สมาชิกกลุ่มแต่ละคนจะเลือกเองว่า สมควรใจจะเป็นผู้รับผิดชอบหลักในเรื่องใด จะเป็นผู้ให้ความร่วมมือในเรื่องใด จะเป็นผู้ร่วมคิดแผนปฏิบัติการข้อใด เป็นการกำหนดข้อผูกพัน (commitment) ให้ตนเองเพื่อควบคุม (control) ให้เกิดการกระทำอันจะนำไปสู่การบรรลุผลที่เป็นเป้าหมาย หรืออุดมการณ์ร่วมกันของกลุ่มในที่สุด นอกจากนี้ การเข้ารับผิดชอบเพื่อให้ความร่วมมือตามแผนปฏิบัติการ ที่กลุ่มร่วมกันกำหนดขึ้นแล้ว สมาชิกกลุ่มแต่ละคนยังอาจกำหนด “ข้อผูกพันเฉพาะตัว” (personal commitment) ได้อีกด้วย เพื่อเป็นการใช้พลังในส่วนของตัวเองแต่ละคนให้เกิดผลในทางสร้างสรรค์มากที่สุด จากรายละเอียดดังกล่าวเกี่ยวกับเทคนิค AIC ได้นำมาแสดงเป็นแผนผังแสดงกระบวนการ AIC ดังนี้

แผนภูมิที่ 2 แสดงกระบวนการและขั้นตอนของกระบวนการ AIC

ผลของกระบวนการ AIC

กระบวนการ AIC จะสร้างพลังสร้างสรรค์ขึ้นเมื่อฝ่ายต่าง ๆ เข้ามาทำกิจกรรมร่วมกันด้วยความรัก ความเข้าใจ ความเมตตา “A” (appreciation) นั่นคือ ธรรมะอย่างสูง ได้แก่ความรัก และความเมตตาคนอื่น ต้องรับฟัง อดทน และยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น ซึ่งตรงกับหลักของพระพุทธศาสนา เพราะ “A” (appreciation) ทำให้เกิดพลังความดีเข้ามา อาจเรียกว่าเป็น “การพัฒนาทางจิตวิญญาณ” (spiritual development) เมื่อคนที่เข้ามาร่วมกิจกรรมมีความรักความเมตตาต่อกันแล้ว ก็จะทำให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันจากการทำงานด้วยกัน ที่เรียกว่า การคิดและเรียนรู้ร่วมกันอย่างมีปฏิสัมพันธ์ โดยการปฏิบัติจริง (interactive learning through action) จะทำให้การพัฒนาประสบความสำเร็จ เพราะทำให้เกิดการเรียนรู้ที่แท้จริง ซึ่งมีพลังมาก เพราะฉะนั้น การพัฒนาต้องการการเรียนรู้อย่างมากของทุกฝ่าย นั่นคือ ต้องมี “I” (influence) ได้แก่ การเรียนรู้ร่วมกันให้เกิดพลัง ต้องมี “C” (control) การจัดการ ซึ่งได้แก่ การจัดการและแผนปฏิบัติที่กำหนดว่าใครจะทำอะไร อย่างไร เมื่อไร มีค่าใช้จ่ายเท่าไร จะได้จากไหน ถ้าไม่พอ จะทำอย่างไร ดังนั้น การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจึงเป็นกระบวนการวิธี ที่ผู้วิจัยและนักพัฒนาได้นำมาใช้เพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมชุมชนไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ คือ การพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งก็เป็นเป้าหมายที่ชาวชุมชนทั้งหมดจะต้องเห็นดีและยอมรับเป็นเป้าหมายของตน

3. แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-Based Research: CBR) เป็นงานวิจัยที่เน้นรูปแบบให้คนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการดำเนินงานวิจัยโดยให้ความสำคัญกับการปฏิบัติการในขั้นตอนต่าง ๆ ของกระบวนการวิจัย เพื่อสร้างการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงและพัฒนาชุมชนในท้องถิ่นที่มีลักษณะเด่นคือ ส่งเสริมความมีคุณค่าความเป็นประชาธิปไตย มุ่งเน้นการกระจายอำนาจของประชาชนในกระบวนการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา สร้างความเท่าเทียมกันของประชาชนในการตัดสินใจปัญหาและแก้ไขปัญหา รวมถึงการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของชีวิตอย่างเต็มความสามารถของมนุษย์ (สินธุ์ สโรบล, 2552)

กระบวนการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น หมายถึง การทำงานอย่างเป็นขั้นตอน เพื่อตอบ “คำถาม” หรือ “ความสงสัย” บางอย่างที่เกิดขึ้นจากคนในชุมชน สิ่งสำคัญคือ ประเด็น “คำถาม” ต้องคมชัด โดยมีการแยกแยะประเด็นว่าข้อสงสัยอยู่ตรงไหน มีการหา “ข้อมูล” ก่อนทำ มีการวิเคราะห์ความน่าเชื่อถือของข้อมูล มีการ “วางแผน” การทำงาน บนฐานข้อมูลที่มีอยู่และในระหว่างลงมือทำการ “บันทึก” มีการ “ทบทวน” ความก้าวหน้า “วิเคราะห์” ความสำเร็จและอุปสรรคอย่างสม่ำเสมอเพื่อ “ถอด” กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นออกมาให้ชัดเจน ในที่สุดก็จะสามารถ “สรุปบทเรียน” ตอบคำถามที่ตั้งไว้ แล้วอาจจะทำใหม่ให้ดีขึ้น ตลอดจนสามารถนำไปใช้เป็นบทเรียนสำหรับเรื่องอื่น ๆ หรือพื้นที่อื่น ๆ ต่อไป ซึ่งทั้งหมดนี้กระทำโดย “ผู้ที่สงสัย” (คนในท้องถิ่น) นั่นเอง

งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงเป็นงานวิจัยอีกแบบหนึ่ง ที่ไม่ยึดติดกับระเบียบแบบแผนทางวิชาการมากนัก แต่เป็นการสร้างความรู้ในตัวคนท้องถิ่น โดยคนท้องถิ่น มุ่งแก้ไขปัญหา ด้วยการทดลองทำจริง และมีการบันทึก และวิเคราะห์ อย่างเป็นระเบียบ การวิจัยแบบนี้ จึงไม่ใช่เครื่องมือทางวิชาการที่จะขอตำแหน่ง ไม่ใช่ของศักดิ์สิทธิ์ ที่ผูกขาดอยู่กับครุบาอาจารย์ แต่เป็นเครื่องมือธรรมดา ที่ชาวบ้านก็ใช้เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้

กระบวนการของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นประกอบด้วย 4 ขั้นตอนหลักดังนี้

1. การเตรียมชุมชนวิจัย คือ การที่ผู้ประสานงานหรือพี่เลี้ยงโครงการวิจัยได้เข้าไปทำงานร่วมกับคนในชุมชนเพื่อให้ชุมชนมีความพร้อมก่อนเริ่มการทำงานวิจัย
2. การออกแบบและกำหนดแผนงานวิจัย คือ การออกแบบและกำหนดงานวิจัยที่สามารถตอบคำถามและวัตถุประสงค์วิจัย โดยการมีส่วนร่วมของกลุ่มคนที่หลากหลายเพื่อการพัฒนาศักยภาพทีมวิจัยและชุมชน
3. การปฏิบัติการวิจัย คือ การวางแผนทางเลือกในการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาชุมชนท้องถิ่นโดยอาศัยการมีส่วนร่วมจากทุกฝ่ายในชุมชน การปฏิบัติการวิจัยเป็นการวางแผนคาดคะเนว่า จะต้องปรับเปลี่ยนความเป็นอยู่หรือสภาพของปัญหาที่เป็นอยู่ให้เป็นไปในทิศทางที่กำหนด
4. การวิเคราะห์สรุปบทเรียนเพื่อสร้างทางเลือก คือ การทบทวนสรุปบทเรียนหลังการดำเนินกิจกรรมทุกกิจกรรม เพื่อประมวลความรู้ ทั้งในเชิงเนื้อหาและกระบวนการรวมถึงบทเรียนอันเกิดจากการร่วมกันตั้งข้อสังเกตจากงานวิจัยและการทดลองทำ เพื่อนำไปปรับใช้ในการดำเนินการกิจกรรมเพื่อสร้างทางเลือกของชุมชนหรือเพื่อการเผยแพร่ขยายผลต่อไป

เทคนิคและเครื่องมือในการวิจัยเพื่อท้องถิ่น

เทคนิคและเครื่องมือที่ใช้ในการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นมีดังต่อไปนี้ สันธู สโรบล (2552)

1. เทคนิคการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) เป็นวิธีการที่ช่วยให้ประชาชนรวมตัวกันโดยอาศัยเงื่อนไขเพิ่มขีดความสามารถของประชาชนด้วยระบบข้อมูลของชุมชน เทคนิควิธีนี้มีความเชื่อมั่นว่า “ข้อมูล” จะเป็นเครื่องมือสำคัญในการช่วยให้ประชาชนตระหนักถึงความสำคัญของปัญหาและความสามารถในการวิเคราะห์ปัญหาผ่านข้อมูลซึ่งกระบวนการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีขั้นตอนสำคัญดังนี้

1.1 ก่อนทำวิจัย เป็นการคัดเลือกชุมชน ทำความรู้จักกับชุมชน สสำรวจข้อมูลพื้นฐานร่วมกัน รวมถึงการให้คำอธิบายวิธีการของงานวิจัย

1.2 การลงมือทำงานวิจัย เป็นการจัดกระบวนการเรียนรู้ให้ทีมวิจัย เริ่มวิเคราะห์ปัญหาร่วมกับชุมชน การออกแบบการวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ปัญหา การวิเคราะห์ข้อมูลและการนำเสนอข้อมูลต่อประชาคม

1.3 การวางแผนวิจัยปฏิบัติการโดยมีการทำแผนงานโครงการที่ชุมชนต้องการแก้ไข ปัญหา มีการวางแผนกิจกรรม แผนงบประมาณและบุคลากรที่เข้าร่วม

1.4 การนำแผนปฏิบัติการไปปฏิบัติ โดยมีการชี้แจงถึงแผนงานที่จะลงปฏิบัติการให้กับทีมงาน รวมทั้งอาสาสมัครที่จะเข้าร่วมปฏิบัติการ

1.5 การติดตามและประเมินผลการปฏิบัติงาน โดยใช้เทคนิคการติดตามที่ไม่ซับซ้อน และมีการนำเสนอผลการติดตามและประเมินต่อที่ประชุมประชาคมหมู่บ้าน

2. เทคนิคการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) เป็นการรวบรวมข้อมูลจากการสนทนากับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลในประเด็นปัญหาที่เฉพาะเจาะจงโดยมีผู้ดำเนินการสนทนา (moderator) เป็นผู้คอยจุดประเด็นเพื่อกระตุ้นให้สมาชิกในกลุ่มแสดงความคิดเห็นทั้งในเชิงกว้างและเชิงลึก กระบวนการสนทนากลุ่ม ใช้ในการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่นในทุกขั้นตอนตั้งแต่การวิเคราะห์ชุมชนอย่างมีส่วนร่วม การค้นหาทุนเดิมของชุมชน การพัฒนาโจทย์วิจัย การพัฒนาโครงการวิจัย การออกแบบการวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การปฏิบัติการวิจัยในชุมชน รวมถึงการเขียนรายงาน การวิจัยและการวิเคราะห์สรุปบทเรียน

3. เทคนิคการประชุมระดมแนวคิดเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน (Future Search Conference : F.S.C.) เป็นเทคนิคการประชุมเชิงปฏิบัติการของตัวแทนกลุ่มหลายประเภท หลายระดับซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับประเด็นวิจัย โดยนำประสบการณ์ของแต่ละคนมาสร้างวิสัยทัศน์ร่วมกัน เป็นกระบวนการที่ใช้นาटकเป็นจุดประสงค์ในการทำงาน

F.S.C. มีจุดมุ่งหมายเพื่อร่วมกันทำความเข้าใจสถานการณ์ในอดีตและปัจจุบันที่มีความเชื่อมโยงกัน ซึ่งจะมีผลกระทบในอนาคต รวมทั้งเสนอภาพรวมของสถานการณ์ปัจจุบัน เพื่อลงมติและสร้างพันธะสัญญาในการมีวิสัยทัศน์ของอนาคตร่วมกัน ตลอดจนเป็นการรวบรวมแนวคิด ความเข้าใจ ข้อมูลพื้นฐาน แผนปฏิบัติการที่จะใช้ในอนาคตร่วมกัน ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญ 3 ส่วนคือ

- 1 การวิเคราะห์เหตุการณ์ในอดีต เพื่อเชื่อมโยงกับสภาพการณ์และแนวโน้มในปัจจุบัน
- 2 การวิเคราะห์และสังเคราะห์สภาพการณ์ปัจจุบันเพื่อความเข้าใจในทิศทางและปัจจัยที่มีอิทธิพลในประเด็นหลักของการประชุม
- 3 การสร้างจินตนาการถึงอนาคตที่พึงปรารถนาในประเด็นหลักของการประชุม เพื่อร่วมกันกำหนด ความคิดเห็นและสร้างแผนปฏิบัติการไปสู่อนาคตร่วมกัน

4. เทคนิคการระดมความคิด (Appreciation Influence Control : AIC) เป็นเทคนิคที่ใช้กระตุ้นให้สมาชิกในกลุ่มระดมความคิด แลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ ข้อมูลข่าวสาร ทำให้ทราบถึงสภาพปัญหา ข้อจำกัด ความต้องการและศักยภาพจนสามารถนำข้อมูลที่ได้มาร่วมกันวางแผน กำหนดแนวทางการปฏิบัติ

5. เทคนิคแผนที่ความคิด (mind map) เป็นเทคนิค/เครื่องมือที่งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นใช้ในการทำงานเกือบทุกขั้นตอนของการทำงานวิจัย เพราะเป็นวิธีการช่วยบันทึกความคิดเพื่อให้เห็นภาพความคิดที่หลากหลายมุมมองที่กว้างและชัดเจนกว่าการบันทึกที่เราคุ้นเคยโดยไม่จัดระบบระเบียบความคิดใด ๆ ทั้งสิ้น โดยเป็นวิธีการที่สอดคล้องกับโครงสร้างการคิดของคนในขณะที่กำลังคิดเรื่องใดเรื่องหนึ่ง การทำให้สมองได้ทำงานตามธรรมชาติ นั้น มีลักษณะเหมือนต้นไม้ที่แตกกิ่งก้านออกไปเรื่อย ๆ การทำแผนที่ความคิดเป็นวิธีหนึ่งในการจดบันทึกความคิดผู้เข้าร่วมประชุมกลุ่ม โดยให้สมาชิกทุกคนเสนอความคิดที่ตั้งเอาไว้ มีกติกาให้เสนอเพียงคนละหัวข้อก่อนเพื่อให้ทุกคน มีส่วนร่วมทุกคนที่เสนอความคิดมา วิทยากรจะจดบันทึกด้วยคำสั้น ๆ เขียนตัวโต ๆ ให้ทุกคนมองเห็น พร้อมทั้งโยงเส้นเข้า

กับสิ่งต่าง ๆ ของผู้เสนอ วิธีนี้ทำให้เกิดความคิดอย่างหลากหลาย การเห็นความคิดของผู้อื่นที่ถูกจดบันทึกไว้ทำให้คนอื่น ๆ เกิดความคิดใหม่ต่อไปได้

เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น มีดังต่อไปนี้

1. เครื่องมือวิเคราะห์ฤดูกาลในการทำกิจกรรม (seasonality diagramming) เป็นการทำแผนภูมิว่าด้วยฤดูกาลในการทำกิจกรรม มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชุมชนเข้าใจวงจรชีวิตของตน รู้ความเคลื่อนไหวในชุมชนของตนเองและในแต่ละช่วงเวลา ชุมชนต้องการอะไรเป็นพิเศษบ้าง ซึ่งอาจเริ่มจากเดือนมกราคมตามปฏิทินหรือเดือนอื่นก็ได้ไปจนครบ 12 เดือน เครื่องมือชนิดนี้ใช้ได้กับตัวชี้วัดด้านการทำมาหากิน (เศรษฐกิจ) ไรศภัยไข้เจ็บเทศกาลต่าง ๆ และวันสำคัญทางศาสนาเครื่องมือนี้ทำให้ชุมชนรู้ว่าเดือนไหนควรจะทำการกิจกรรมอะไรช่วยให้ชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้และรู้จักการวางแผน

2. เครื่องมือการสัมภาษณ์ (interview) เป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ โดยมีการสนทนาระหว่างผู้ที่ต้องการทราบข้อมูลและผู้ที่มีข้อมูล เป็นการถาม – ตอบกันโดยตรง หากมีข้อสงสัยหรือเข้าใจสิ่งใดไม่ชัดเจนก็สามารถทำความเข้าใจได้ทันที การสัมภาษณ์มีหลายประเภท มีความแตกต่างกันตามจุดมุ่งหมาย และขอบเขตของการสัมภาษณ์ อาทิเช่น การสัมภาษณ์เป็นรายบุคคล (individual interview) เป็นที่นิยมมากที่สุดเพื่อให้ผู้ให้สัมภาษณ์จะมีอิสระในการตอบคำถาม มีความเป็นส่วนตัว และสามารถซักถามกันได้จนเป็นที่พอใจ การสัมภาษณ์เป็นรายกลุ่ม (group interview) เป็นการสัมภาษณ์พร้อมกันในเวลาเดียวกัน อาจเป็นกลุ่มใหญ่หรือกลุ่มเล็กก็ได้ ทุกคนจะตอบคำถามเดียวกัน ดังนั้น คำตอบของผู้ให้สัมภาษณ์บางคนจึงอาจถูกชักนำจากคำตอบของคนอื่นได้

3. เครื่องมือการสังเกต (observation) เป็นการค้นหาพฤติกรรมของคนในชุมชนในบทบาทต่าง ๆ ในหลายแง่มุม การสังเกตอาจสังเกตสภาพแวดล้อม พฤติกรรมของคนในชุมชน แบบแผนของพฤติกรรม ความสัมพันธ์ และการมีส่วนร่วมของชุมชนในด้านต่าง ๆ การสังเกตอาจเป็นแบบทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้ งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นมักใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วม

4. แนวคิดการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ในชุมชนท้องถิ่น

ในแต่ละท้องถิ่นจะประกอบด้วยผู้อยู่อาศัยหรือประชากร ซึ่งก็อาจมีคุณลักษณะทางเชื้อชาติ ภาษาและวัฒนธรรมแตกต่างกัน มีกิจกรรมของประชากรรวมทั้งมีองค์ประกอบทางทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเพื่อการอยู่อาศัย นอกจากนี้ ยังมีกระบวนการเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยต่าง ๆ มากมาย กระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้ซ้อนทับกันมาจากอดีตกาลจนถึงปัจจุบัน การเรียนรู้กระบวนการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ จะเป็นบทเรียนที่สำคัญที่จะทำให้เราเข้าใจสถานการณ์อื่น ๆ ในสังคมได้ดีขึ้น และถ้าเราสามารถเชื่อมโยงเหตุการณ์ท้องถิ่นกับเหตุการณ์โลกได้ เราก็จะเข้าใจและตระหนักรู้ถึงอันตรายของกระแสโลกาภิวัตน์ได้ชัดเจนขึ้น ขณะเดียวกันก็จะทำให้เราเรียนรู้จุดเด่นจุดด้อยของท้องถิ่นเพื่อที่จะสามารถพัฒนาท้องถิ่นของตนให้ก้าวไปในกระแสโลกาภิวัตน์ได้อย่างมีดุลยภาพมากขึ้น

นอกจากการเชื่อมโยงเหตุการณ์ท้องถิ่นกับเหตุการณ์โลกแล้ว สิ่งที่เราควรจะเชื่อมโยงอีกประการหนึ่ง คือ การเชื่อมโยงระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่น เพราะท้องถิ่นหนึ่ง ๆ มิได้ดำรงอยู่อย่างตัดขาดจากภายนอก แต่จะมีวิถีทางทางเชื่อมโยงสัมพันธ์กับชุมชนอื่น ๆ ในหลาย ๆ รูปแบบ เช่น ชุมชน บ่อเกลือพันปี อำเภอนครไทย ในอดีตจะมีความสัมพันธ์กับชุมชนในลุ่มน้ำยม จังหวัดสุโขทัย

ในรูปแบบของการเดินทางค้าขาย แลกเปลี่ยนแลกเปลี่ยนสินค้าอื่น ๆ ขณะเดียวกันก็สัมพันธ์กับผืนป่า ตอนบนที่ผลิตเนื้อไม้ และของป่า ความสัมพันธ์นี้ทำให้ชุมชนเติบโตขึ้น การเรียนรู้ความสัมพันธ์เหล่านี้ จะทำให้เราพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นที่จะนำไปสู่การจัดการทรัพยากรในขอบเขตที่กว้างขวางมากขึ้นได้ ดังนั้น ในการที่จะจัดการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการหาองค์ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น และจัดเตรียมวิธีการนำเสนอเรื่องราวเหล่านั้นไปสู่กลุ่มผู้ที่จะมาเรียนรู้ให้ได้ และถ้าจะให้การเรียนรู้มีประสิทธิภาพควรจะต้องจัดเตรียมให้ผู้เรียนมีโอกาสศึกษาและสัมผัสกับท้องถิ่นนั้น ด้วยตนเอง และคนในท้องถิ่นนั้นควรมีบทบาทในการสื่อสารเรื่องราวของท้องถิ่นของเขาเองด้วย

การพัฒนาแหล่งการเรียนรู้ท้องถิ่น จะเริ่มตั้งแต่การสำรวจองค์ความรู้ท้องถิ่น ซึ่งควรมี นักการศึกษาเข้าร่วมกับคนท้องถิ่นเพื่อที่จะเข้าถึงแหล่งความรู้และทำความเข้าใจกับตัวความรู้ในท้องถิ่น ได้ง่ายขึ้น องค์ความรู้ท้องถิ่นที่สามารถนำมากำหนดเป็นประเด็นศึกษามีมากมาย เช่น

1. การศึกษาภูมิศาสตร์กายภาพและนิเวศวิทยาท้องถิ่น
2. การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
3. การศึกษาโลกทัศน์ ความเชื่อ พิธีกรรมและจิตวิญญาณของคนท้องถิ่น
4. การศึกษาเทคโนโลยีและการจัดการทรัพยากร
5. การศึกษาวิถีดำเนินชีวิตและธรรมาปฏิบัติในท้องถิ่น
6. การศึกษาจิตรศิลป์และสุนทรียศาสตร์ในท้องถิ่น

เมื่อสำรวจองค์ความรู้ได้แล้ว จะต้องมีการวางแผนการสื่อความหมายเนื้อหาสาระนั้นออกมาสู่กลุ่มเป้าหมายที่ต้องการสื่อ การสื่อความหมายนี้ อาจสื่อผ่านวิทยากรและสื่อประกอบอื่น ๆ เช่น คู่มือ แผ่นพับ วิดีทัศน์ วัสดุสิ่งของ หรือสัญลักษณ์ หรือสื่อผ่านกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเสวนา การสัมภาษณ์ การทดลอง การสาธิต การฝึกปฏิบัติ หรือการเข้าร่วมกิจกรรมกับชุมชน เป็นต้น และถึงแม้ว่าท้องถิ่นจะมีองค์ความรู้ สื่อและแผนการสื่อความหมายแล้วแต่ก่อนที่จะนำไปให้ผู้เรียนหรือผู้สนใจเรียนรู้เข้าไปเรียนรู้ในพื้นที่จริงจะต้องมีการเตรียมแผนการจัดการที่จะรองรับกิจกรรมทั้งหมด ทั้งในด้านสถานที่เรียนรู้ ที่พัก (ถ้าจะต้องพักแรม) วิทยากรท้องถิ่น อาหาร-เครื่องดื่ม พาหนะ การดูแลความเรียบร้อย ความปลอดภัย และสวัสดิการต่าง ๆ เพื่อให้ท้องถิ่นนั้นสามารถรองรับผู้เรียนรู้ได้อย่างแท้จริง และสามารถเป็นแหล่ง การเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง และมีประสิทธิภาพ

อนึ่ง ในการที่จะให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการอย่างจริงจัง ควรจะต้องมีการเตรียมทำความเข้าใจกับท้องถิ่นมาก่อนตั้งแต่ขั้นตอนการทำแผนการสื่อความหมาย คือ ควรให้โอกาสชุมชนได้มีส่วนร่วมรับรู้และให้ข้อเสนอแนะต่อรูปแบบการสื่อความหมายที่พัฒนาขึ้นก่อนที่จะนำไปใช้จริง เพราะเมื่อชุมชนเข้าใจและยอมรับแผนการสื่อความหมายแล้ว การบริหารจัดการโครงการก็จะง่ายขึ้น และทำให้ท้องถิ่นสามารถรองรับกิจกรรมสื่อความหมายให้เป็นไปตามที่มุ่งหวังไว้

5. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้โดยใช้แหล่งเรียนรู้

แหล่งเรียนรู้หมายถึงแหล่งรวมข้อมูลข่าวสาร ความรู้ทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ท้องถิ่น เทคโนโลยีสารสนเทศ กิจกรรมและประสบการณ์ต่างๆ ที่ส่งเสริมให้นักท่องเที่ยวและผู้มาเยือน สามารถหาความรู้ได้อย่างมีความสุขอันเกิดจากการได้สัมผัสประสบการณ์ตรงโดยใช้รูปแบบการเรียนรู้อย่างอิสระ และบรรยากาศที่เป็นมิตร

ประเภทของแหล่งการเรียนรู้

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (2547, หน้า 3-4) ได้จัดประเภทแหล่งเรียนรู้ไว้

2 รูปแบบ คือ

1. จัดตามลักษณะของแหล่งการเรียนรู้ ได้แก่

1.1 แหล่งการเรียนรู้ตามธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ ภูเขา ป่าไม้ ลำธาร กวาด หิน ทราย ชายทะเล เป็นต้น

1.2 แหล่งการเรียนรู้ที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น โบราณสถาน พิพิธภัณฑ์ หอสมุดประชาชน สถาบันการศึกษา สวนสาธารณะ ตลาด บ้านเรือน ที่อยู่อาศัย สถานประกอบการ เป็นต้น

1.3 บุคคล เป็นแหล่งการเรียนรู้ที่ถ่ายทอดความรู้ความสามารถ คุณธรรม จริยธรรม การสืบสานวัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น นักคิด นักประดิษฐ์ และผู้มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์

2. จัดตามแหล่งที่ตั้งของแหล่งการเรียนรู้ ได้แก่

2.1 แหล่งการเรียนรู้ในโรงเรียน คือ ครู อาจารย์ ห้องปฏิบัติการต่าง ๆ

2.2 แหล่งการเรียนรู้ในท้องถิ่น ครอบคลุมทั้งด้านสถานที่และบุคคล ซึ่งอาจอยู่ในท้องถิ่นใกล้เคียงโรงเรียน ท้องถิ่นที่โรงเรียนพาผู้เรียนไปเรียนรู้

สุมน อมรวิวัฒน์ (2544) จำแนกประเภทแหล่งการเรียนรู้ไว้ 4 ประเภท คือ

1. แหล่งการเรียนรู้ประเภทบุคคล ได้แก่ บุคคลทั่วไป ที่อยู่ในท้องถิ่นซึ่งสามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ให้กับผู้เรียนได้ เช่น ชาวนา ขวสวน ชาวไร่ ช่างฝีมือ พ่อค้า นักธุรกิจ พนักงานบริษัท ข้าราชการ ภูมิปัญญาชน ศิลปิน นักกีฬา เป็นต้น

2. แหล่งการเรียนรู้ประเภทสิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ สถานที่สำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณสถาน สถาบันทางศาสนา พิพิธภัณฑ์ สถานที่ราชการ หอสมุด ตลาด ร้านค้า ห้างร้าน บริษัท ธนาคาร โรงมหรสพ โรงงานอุตสาหกรรม ถนน สะพาน เขื่อน ฝายทดน้ำ สวนสาธารณะ สนามกีฬา สนามบิน เป็นต้น

3. แหล่งการเรียนรู้ประเภททรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ ภูเขา ป่าไม้ พืช ดิน หิน แร่ ทะเล เกาะ แม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง น้ำตก ทุ่งนา สัตว์ป่า สัตว์น้ำ เป็นต้น

4. แหล่งการเรียนรู้ประเภทกิจกรรมทางสังคม ประเพณี และความเชื่อ ได้แก่ ขนบธรรมเนียมประเพณีพื้นบ้าน การละเล่นพื้นบ้าน กีฬาพื้นบ้าน วรรณกรรมท้องถิ่น ศิลปะพื้นบ้าน ดนตรีพื้นบ้าน วิถีชีวิตความเป็นอยู่ เป็นต้น

การจัดการเรียนรู้โดยใช้แหล่งการเรียนรู้

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (2548) กล่าวว่า ลักษณะสำคัญของการใช้แหล่งเรียนรู้ ประกอบด้วย องค์ประกอบสำคัญ 6 ประการ ดังต่อไปนี้

1. ผู้เรียนได้ปฏิบัติจริง ค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง

2. ผู้เรียนได้ฝึกทำงานเป็นกลุ่มร่วมคิดร่วมแก้ปัญหาต่าง ๆ ซึ่งจะช่วยให้เกิดการเรียนรู้ และทักษะกระบวนการต่าง ๆ

3. ผู้เรียนได้ฝึกทักษะการสังเกตการณ์ เก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การตีความและการสรุปความคิดแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ

4. ผู้เรียนได้ประเมินผลการทำงานด้วยตนเอง

5. ผู้เรียนสามารถนำความรู้ที่ได้ไปประยุกต์ใช้และเผยแพร่ความรู้ได้

6. ผู้สอนเป็นที่ปรึกษา ให้ความรู้ ให้คำแนะนำ และให้การสนับสนุน

ดังนั้น การสร้างแหล่งท่องเที่ยวเพื่อการเรียนรู้จึงเป็นการสร้างการเรียนรู้ที่ใช้แหล่งการเรียนรู้ในท้องถิ่น เป็นสถานที่ถ่ายทอดความรู้ด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ปราชญ์ชาวบ้าน วิถีถิ่น และทรัพยากรอื่น ๆ ที่มีตามบริบทของท้องถิ่น โดยจัดกระบวนการเรียนรู้ให้กับนักท่องเที่ยว และผู้มาเยือน ผ่านการถ่ายทอดโดยนักสื่อความหมาย คู่มือ ป้ายสื่อความหมาย การสาธิต และให้นักท่องเที่ยวและผู้มาเยือนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้จากการสัมผัสประสบการณ์ตรง

6. แนวคิดการสื่อความหมาย

การสื่อความหมายเป็นรูปแบบหนึ่งของการสื่อสาร โดยมีเป้าหมายให้ผู้คนที่เข้าไปในพื้นที่ได้เรียนรู้เรื่องราวที่เขาได้พบเห็น และเนื่องจากมรดกวัฒนธรรมและธรรมชาติที่แวดล้อมไม่ใช่มนุษย์จึงพูดไม่ได้ นักสื่อความหมายพยายามหาข้ออธิบายและสร้างเครื่องมือต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อช่วยในการอธิบาย เป็นการเปิดเผยเรื่องราวของพื้นที่ในแง่มุมต่าง ๆ แก่ผู้คนที่เข้าไปสัมผัส

งานสื่อความหมายมีความสำคัญมากสำหรับการท่องเที่ยว ดังนั้น ในการออกแบบการสื่อความหมายมรดกวัฒนธรรม และธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่นจะต้องสอดคล้องกับรูปแบบการท่องเที่ยวหรือรูปแบบของการเรียนรู้ กล่าวคือ

1. ถ้าเป็นการท่องเที่ยวที่มีเจ้าหน้าที่นำเที่ยวหรือวิทยากร นักสื่อความหมายก็จะหมายถึงผู้นำเที่ยวหรือวิทยากร ซึ่งจะต้องเตรียมแผนในการสื่อความหมายให้เหมาะสมกับกลุ่มผู้มาเยือน รูปแบบการสื่อสารสามารถเป็นการสื่อสาร 2 ทาง และสามารถใช้กิจกรรมอื่น ๆ มาประกอบเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ได้

2. ถ้าเป็นการท่องเที่ยวด้วยตนเอง นักสื่อความหมายจำเป็นต้องเตรียมสื่ออุปกรณ์ต่าง ๆ ที่สื่อไปยังนักท่องเที่ยวเพื่อให้นักท่องเที่ยวเป็นผู้ใช้เองในระหว่างการเดินทางในพื้นที่ สื่ออุปกรณ์เหล่านี้ อาจได้แก่ แผ่นพับ แผ่นป้ายสื่อความหมาย นิทรรศการ คู่มือเดินป่า หรือสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กอื่น ๆ ก็ได้

ก่อนที่จะกำหนดเนื้อหาสำหรับการสื่อความหมาย ผู้วางแผนจำเป็นต้องเข้าใจวัตถุประสงค์ของการสื่อความหมายให้ชัดเจน เช่น

1. เพื่อให้ข่าวสารเชิงปฐมนิเทศ (Information Orientation) สารที่จะให้เป็นข้อมูลและคำแนะนำเบื้องต้น เป็นการบอกกล่าวต่อผู้เข้าไปใช้พื้นที่ให้ทราบว่าควรจะต้องเตรียมตัวและเตรียมการอย่างไร จึงจะสามารถเข้าใช้พื้นที่ได้อย่างปลอดภัยและสนุกสนาน

2. เพื่อสร้างความเข้าใจและประทับใจ (Understanding and Appreciation) สารที่จะมีความชัดเจนถึงความหลากหลายของระดับการให้บริการ และระดับความละเอียดของข้อมูลที่จะก่อให้เกิดความประทับใจและซาบซึ้งถึงคุณค่าและความสำคัญของทรัพยากรที่มีต่อพื้นที่ ต่อภูมิภาค และต่อพื้นที่อนุรักษ์ในภาพรวม ทั้งระดับภูมิภาค ประเทศ และนานาชาติด้วย

3. เพื่อคุ้มครองพื้นที่ (Protection) จะเป็นการให้รายละเอียดของข้อมูลและคำแนะนำเกี่ยวกับกิจกรรมและวาระต่าง ๆ ที่ผู้ใช้พื้นที่สามารถสัมผัสกับทรัพยากรทางการท่องเที่ยวของพื้นที่ได้อย่างสนุกสนานและปลอดภัย ในขณะที่เดียวกันก็ไม่ทำลายหรือใช้เกินความพอดี ทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจ

4. เพื่อการมีส่วนร่วมและพัฒนาทักษะ (Participation and Skill Development) เป็นการให้เนื้อหาเพื่อเชิญชวนและจูงใจให้ผู้ใช้พื้นที่มาทำกิจกรรมการนันทนาการในพื้นที่ด้านอื่น ๆ อีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมที่ต้องการฝึกฝนตนเองหรือต้องใช้เวลามากขึ้น

5. เพื่อการโต้ตอบ (Dialogue) เป็นการเตรียมสาระเพื่อการโต้ตอบซึ่งอาจจัดโดยการเปิดเวทีสนทนาสำหรับสาธารณชน ชาวบ้านใกล้เคียง และเจ้าหน้าที่ได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นและความต้องการของกันและกัน

6. เพื่อการศึกษา (Education) เป็นเนื้อหาที่ให้ข้อมูลที่จำเป็นในการสร้างความเข้าใจให้แก่ผู้สนใจและกลุ่ม นักเรียน นักศึกษา ให้ทราบและเข้าใจถึงคุณค่าและความโดดเด่นของทรัพยากรนั้น

หลักการสำคัญของการสื่อความหมาย Tilden (1987) คือ

1. การสื่อความหมายต้องเชื่อมโยงกับสิ่งที่ปรากฏต่อหน้าผู้ที่เรียนรู้หรือเชื่อมโยงกับประสบการณ์ของพวกเขา

2. การสื่อความหมายไม่ใช่การให้ข้อมูลเฉย ๆ แต่การสื่อความหมายเป็นการเปิดโลกโดยมีข้อมูลเป็นพื้นฐาน

3. การสื่อความหมายเป็นศิลปะอย่างหนึ่ง ซึ่งรวมศิลป์หลายแขนงแม้ว่าเนื้อหาที่น่าสนใจจะเป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ก็ตาม

4. จุดประสงค์หลักของการสื่อความหมายไม่ใช่การสั่งสอน แต่เป็นการกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และความรักในมรดกวัฒนธรรมและธรรมชาติของพื้นที่

5. การสื่อความหมายควรทำให้ผู้เรียนเห็นภาพรวมและสื่อต่อประสาทสัมผัสรวมทั้งสมองทุกส่วนของผู้เรียน

6. การสื่อความหมายกับเด็กหรือนักเรียนจะต้องเป็นกิจกรรมที่จัดไว้ให้เหมาะสมกับการเรียนรู้ของเด็กโดยเฉพาะ ไม่ใช่กิจกรรมเดียวกับผู้ใหญ่ที่เจือจางลงมา

การวางแผนการสื่อความหมายโดยทั่ว ๆ ไปประกอบด้วยขั้นตอนต่อไปนี้

1. เลือกแนวเรื่อง (Theme) แนวเรื่องจะเป็นพื้นฐานในการวางแผนโครงสร้างการดำเนินงานตลอดจนการนำเสนอเนื้อหาและกิจกรรมทั้งหมด

2. ค้นหาข้อมูลประกอบแนวเรื่อง ในการนี้รวมถึงการสำรวจข้อมูลในพื้นที่อย่างละเอียดด้วย

3. วิเคราะห์กลุ่มเป้าหมายที่ต้องการจะสื่อให้ชัดเจน เพราะในการสื่อความหมายจะต้องเชื่อมโยงเนื้อหาให้เข้ากับประสบการณ์ของผู้รับสารให้ได้

4. ระดมความคิดเพื่อเลือกเนื้อหาและรูปแบบกิจกรรมที่จะนำมาใช้
5. วางแนวทางการนำเสนอโดยละเอียด
6. ดำเนินการและประเมินความสำเร็จของกิจกรรม

7. แนวคิดการเรียนรู้รุดกวัฒนธรรม

วัฒนธรรมเป็นวิถีดำเนินชีวิตที่กลุ่มคนในสังคมต่าง ๆ ยึดถือและยอมรับเป็นแนวปฏิบัติ วัฒนธรรมเป็นผลจากกระบวนการทางสังคมที่ทำให้เกิดแบบแผนของความสัมพันธ์ภายในกลุ่มประชากร ระหว่างกลุ่มประชากร และระหว่างประชากรกับสิ่งแวดล้อมที่เขอาาศัยอยู่ วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติและสามารถตอบสนองความต้องการในการดำรงชีวิตภายใต้ข้อจำกัดของธรรมชาติได้ วัฒนธรรมเป็นผลผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้น ถ่ายทอด สะสม และรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง วัฒนธรรมอาจปรากฏในรูปของความรู้ ความเชื่อ การปฏิบัติ ระบบคุณธรรม จริยธรรม ตลอดจนวัตถุสิ่งของ และสัญลักษณ์ อันเกิดจากการคิดและประดิษฐ์ของมนุษย์

วัฒนธรรมมีลักษณะหลอมรวมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม มนุษย์ที่ดำรงอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ต่างกันจะมีแบบแผนทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันออกไป แบบแผนทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในแต่ละพื้นที่จะสะท้อนถึงแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมของพื้นที่นั้น ๆ เพราะจะเป็นแบบแผนที่ผ่านการคัดสรรจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ถ้าฐานของทรัพยากรในพื้นที่นั้น ๆ เปลี่ยนไป แบบแผนเดิมก็อาจจะใช้ไม่ได้ สังคมนั้นจำเป็นต้องหล่อหลอมวัฒนธรรมใหม่ขึ้นเพื่อปรับสังคมและสิ่งแวดล้อมให้อยู่ในดุลยภาพ การเรียนรู้ด้านวัฒนธรรมจะช่วยให้เรารู้จักแบบแผนการจัดการทรัพยากรภายใต้เงื่อนไขต่าง ๆ ของแต่ละพื้นที่ อันจะเป็นแนวทางให้เราปรับแบบแผนเหล่านี้ไปประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ต่าง ๆ ได้

องค์ความรู้ที่สำคัญจากการเรียนรู้วัฒนธรรมชุมชนอาจแยกเป็น 3 ส่วนหลัก ๆ คือ

1. องค์ความรู้ในเรื่องระบบการผลิตและเทคโนโลยีในการทำมาหากิน เป็นการแสดงถึงศักยภาพในการคิดค้นของมนุษย์ จากการเรียนรู้จากธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อนำสิ่งที่มีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการดำรงชีวิตของตนเอง โดยไม่ขัดกับฐานความเชื่อของตน
2. องค์ความรู้ในระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน ประกอบด้วยปฏิสัมพันธ์ภายในครอบครัว และเครือญาติ ปฏิสัมพันธ์ภายในชุมชน และการเชื่อมโยงระหว่างชุมชน ระบบความสัมพันธ์นี้เป็นผลจากการเรียนรู้ซึ่งกันและกันและเป็นผลจากระบบความเชื่อภายในกลุ่มชนนั้นด้วย
3. องค์ความรู้ในระบบทางความเชื่อ ซึ่งเป็นการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสรรพสิ่งทั้งหลาย รวมทั้งสิ่งเหนือธรรมชาติ ประกอบด้วยศาสนา พิธีกรรม และการให้คุณค่ากับสิ่งต่าง ๆ

องค์ความรู้เหล่านี้จะช่วยให้เรามีพรมแดนความคิดกว้างขวาง คิดอย่างบูรณาการเชื่อมโยง และไม่ละเลยคุณค่าความสัมพันธ์ทั้งหมดของมนุษย์ซึ่งต่อมนุษย์ด้วยกัน ต่อสรรพสิ่งและต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ

8. แนวคิดการท่องเที่ยวในเมืองประวัติศาสตร์

เมืองท่องเที่ยวที่มีลักษณะเด่นทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (Archeological, Historical, and cultural sites) นั้น หมายถึง เมืองที่มีวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ประจำชาติ อาคารทางประวัติศาสตร์ ความเป็นเมืองหรือ ย่านอาคารสำคัญทางศาสนา เช่น โบสถ์ วัด มัสยิด สุเหร่า เป็นเมืองสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน มีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์ของโลก ตัวอย่างของแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ ได้แก่ Stonehenge, Western Abbey, Tower of London ในประเทศอังกฤษ, อารยธรรมอียิปต์, กรีก, โรมัน, ชายฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน Alhambra ในประเทศสเปน Versailles Palace ในประเทศฝรั่งเศส Zimbabwe Ruins ในอเมริกาใต้ อารยธรรม Taj Mahal ในประเทศอินเดีย, แหล่งประวัติศาสตร์ในเอเชีย เช่น นครวัด พระราชวังปักกิ่ง เมืองนารา เมืองเกียวโต รวมถึงเมืองต่าง ๆ ที่ได้รับการระบุถึงโดยองค์กร The United Nation Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) ว่าเป็นมรดกของโลก

การท่องเที่ยวในเมืองประวัติศาสตร์ คือ รูปแบบการท่องเที่ยวประเภทหนึ่งที่มีความนิยมสูงในปัจจุบันนอกจากเมืองประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเหล่านี้จะได้รับการวางแผนในด้านอนุรักษ์ทางประวัติศาสตร์แล้ว ยังมีการพัฒนาให้เกิดกิจกรรมที่หลากหลายขึ้น เช่น การจัดนิทรรศการ เทศกาล การจัดแสดงแสงสี เพื่อเพิ่มความสนใจแก่นักท่องเที่ยว สิ่งนี้นักท่องเที่ยวให้ความสนใจท่องเที่ยวในเมืองทางประวัติศาสตร์ ได้แก่

1. รูปแบบทางวัฒนธรรม ความเชื่อ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ (Distinctive Cultural Patterns) รวมไปถึงธรรมเนียมประเพณี การแต่งกาย ระเบียบแบบแผนในการดำรงชีวิต ศาสนา การได้เข้าไปมีส่วนร่วมในวิถีชีวิตของท้องถิ่น เป็นสิ่งที่นักท่องเที่ยวให้ความสนใจมาก อย่างไรก็ตามจะต้องคำนึงถึงผลกระทบที่ประชาชนในท้องถิ่นได้รับเป็นพิเศษด้วย

2. ความสนใจในศิลปะท้องถิ่น (Arts and Handicrafts) เช่น ดนตรี การละเล่น การฟ้อนรำ และศิลปหัตถกรรมที่ผลิตขึ้น เช่น ภาพวาด ประติมากรรม เครื่องใช้ เมืองที่ได้รับการพัฒนาเป็นศูนย์กลางทางศิลปะมีจุดมุ่งหมายลำดับแรก คือ ตอบสนองต่อนักท่องเที่ยวและผลตอบแทนทางรายได้ต่อศิลปินในท้องถิ่น นอกจากนั้นแล้วรูปแบบทางสถาปัตยกรรมก็เป็นสิ่งดึงดูดใจนักท่องเที่ยวที่สำคัญ

3. ความสนใจต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจ (Interesting Economic Activities) จากการสำรวจความคิดเห็นด้านการท่องเที่ยวพบว่า การท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่ประสบความสำเร็จ มีผลจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่น่าสนใจของแหล่งเที่ยวนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น การแสดงช้างในป่าเขตร้อนชื้น เทศกาล ลำสัตว์ งานแสดงสินค้าเกษตรกรรม ซึ่งขึ้นอยู่กับเทคนิคในการจัดการ ของแหล่งเที่ยวนั้น ๆ การเที่ยวชม อุทยานธรรมชาติท้องถิ่น ตลาดชุมชน ได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวมาก และเป็นกิจกรรมหนึ่งที่ถูกจัดอยู่ในโปรแกรมการท่องเที่ยวของบริษัทนำเที่ยวทั่วไป

4. ความสนใจต่อเมืองและชุมชน (Interesting Urban Area) ความแตกต่างของเมืองและชุมชน อาคารบ้านเรือนความเป็นอยู่ของผู้คนในเมือง ย่านศูนย์กลางเมือง ร้านค้า ร้านอาหาร สิ่งอำนวยความสะดวก สวนสาธารณะ พิพิธภัณฑ์ อาคารสาธารณะ เหมาะสำหรับนักท่องเที่ยวที่ชอบการเรียนรู้ ศึกษาและซึมซับความรู้สึกที่มีต่อเมืองท่องเที่ยว การนั่งรถไปตามถนนสายสำคัญภายในเมือง ผ่านสถานที่สำคัญ หรือเลือกเดินชมเมืองโดยใช้ทางเดินเท้าสาธารณะที่สามารถเลือกหยุด ชมสถานที่ต่าง ๆ ได้เอง เมืองท่องเที่ยวบางแห่งยังได้จัดกิจกรรมกลางแจ้งขึ้น เพื่อดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยว ซึ่งการแสดงเหล่านี้ได้รับความนิยมจากนักท่องเที่ยวเสมอ

5. สถานที่จัดแสดงรูปแบบทางวัฒนธรรม (Museums and Other Cultural Facilities) ความน่าสนใจของพิพิธภัณฑ์คือ สามารถบอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ อารยธรรม ชาติพันธุ์ วิทยา งานศิลปะท้องถิ่น แม้กระทั่งความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี วัตถุประสงค์หลักของพิพิธภัณฑ์นั้นเพื่อให้บริการความรู้แก่ประชาชนในเมือง และดึงดูดนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติ ตัวอย่าง ของพิพิธภัณฑ์ที่ประสบความสำเร็จเป็นที่รู้จักในระดับโลกได้แก่ Metropolitan Museum ในเมืองนิวยอร์ก The Smithsonian Complex of Museums ในเมืองวอชิงตันดีซี The British Museum ในกรุงลอนดอน The Louvre ในกรุงปารีส นอกจากจะจัดแสดงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์แล้ว บางแห่งยังจัดแสดงงานศิลปะร่วมสมัย นำเสนอเรื่องราวโดยวิธีการต่าง ๆ จัดกิจกรรมในวาระพิเศษ ศูนย์วัฒนธรรม หอศิลป์ ร้านขายของที่ระลึก ศูนย์แสดงศิลปะ ร้านค้าศิลปะโบราณ ก็ได้รับความนิยมจากนักท่องเที่ยวมากเช่นกัน

6. ประเพณีและเทศกาลท้องถิ่น (Cultural Festivals) ความเชื่อ ค่านิยมในท้องถิ่น หรืออิทธิพลทางศาสนา เช่น งาน Carnival in Rio de Janeiro, Mardi Gras in New Orleans, Pera Hera in Kandy, พิธีกรรมในหมู่บ้านประเทศศรีลังกา, เทศกาลดนตรีในยุโรป, The Aloha week Festival in Hawaii ประเพณีและเทศกาลเหล่านี้ทำให้เกิดฤดูกาลท่องเที่ยวจากความนิยมของนักท่องเที่ยว

7. ความเป็นมิตรของผู้คนในท้องถิ่น (Friendliness of Residents) อาจไม่ใช่สิ่งดึงดูดใจหลักของการท่องเที่ยว แต่ความเป็นมิตร น้ำใจ ความซื่อสัตย์ ของคนในท้องถิ่น ช่วยสร้างบรรยากาศและความประทับใจที่ดีแก่นักท่องเที่ยวในเมืองท่องเที่ยว

9. แนวคิดการจัดเส้นทางสัญจรเพื่อการท่องเที่ยว

การจัดเส้นทางสัญจรเพื่อการท่องเที่ยว คือเส้นทางที่กำหนดขึ้นเพื่อให้ นักท่องเที่ยวสามารถพบเห็น หรือเข้าชมจุดที่น่าสนใจตามแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ ได้ง่าย สะดวก ปลอดภัย ได้รับความรู้ และความเพลิดเพลินจากการใช้เส้นทางที่จัดทำขึ้น เส้นทางท่องเที่ยวอาจเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ จากการที่นักท่องเที่ยวหลาย ๆ กลุ่มใช้เส้นทางเดินช้อยู่เป็นประจำ เส้นทางท่องเที่ยวนี้ อาจเป็นเส้นทางรถยนต์ ทางเท้า ทางเรือ หรือทางอื่น ๆ อาจใช้ร่วมกับเส้นทางสัญจรปกติของเมือง หรืออาจเป็นการกำหนดเส้นทางขึ้นมาเฉพาะเป็นพิเศษ

ข้อพิจารณาในการจัดเส้นทางสัญจรเพื่อการท่องเที่ยว

1. การกำหนดเส้นทางพิจารณา กำหนดเส้นทางท่องเที่ยวควรสำรวจและสังเกตการณ์จากพฤติกรรมของนักท่องเที่ยวที่เป็นอยู่ ประกอบกับแนวโน้มที่ควรจะเป็นในการจัดเส้นทางควรเริ่มต้นจาก

การพิจารณาตำแหน่งของแหล่งท่องเที่ยวประเภทต่าง ๆ ภายในเมือง จัดลำดับความสำคัญและความน่าสนใจ จากนั้นจึงพิจารณาความสามารถในการเชื่อมต่อแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

2. การจัดเส้นทางในลักษณะวงจรบรรจบ ทำให้นักท่องเที่ยวได้พบเห็นสิ่งแปลกใหม่ เกิดความเพลิดเพลินไปตลอดทางโดยไม่ต้องย้อนกลับเส้นทางเดิม ซึ่งนักท่องเที่ยวอาจเกิดความรู้สึกเบื่อและเสียเวลา ข้อดีอีกประการหนึ่งคือสะดวกสำหรับนักท่องเที่ยวกลุ่มย่อยที่ต้องการทิ้งพาหนะของตนเองไว้ยังจุดเดิมอาจจัดให้มีการเดินทางใน 2 ลักษณะ เช่น เริ่มต้นด้วยการเดินเท้าไประยะหนึ่งแล้วจึงเปลี่ยนเป็นการสัญจรโดยทางเรือในขากลับ ซึ่งนักท่องเที่ยวจะได้พักผ่อนไปในตัวระหว่างขากลับ หรืออาจจัดในลักษณะแบบทางเดียว โดยมีจุดเริ่มต้นและจุดสุดท้ายแยกกันอยู่ ตามความเหมาะสม เช่น กรณีที่แหล่งท่องเที่ยวกระจายห่างไกลกัน เช่น แหล่งท่องเที่ยวอยู่ริมน้ำ เป็นต้น เส้นทางลักษณะนี้จะไม่มีปัญหาสำหรับการท่องเที่ยวแบบกลุ่มเพราะยานพาหนะสามารถไปรอรับอยู่ที่จุดใดก็ได้

3. การจัดเส้นทางให้มีความแตกต่างภายในเมือง การกำหนดเส้นทางอาจจัดทำขึ้นหลายเส้นทาง หรือหลายระบบก็ได้ภายในเมือง ๆ หนึ่ง เพื่อเป็นทางเลือกสำหรับนักท่องเที่ยวที่มีเวลามากน้อยต่างกัน ความแตกต่างกันอันเนื่องมาจากความสนใจของนักท่องเที่ยว เช่น เส้นทางสำหรับผู้สนใจศิลปะและวัฒนธรรมอาจพานักท่องเที่ยวไปตามแม่น้ำลำคลองเพื่อดูชีวิตความเป็นอยู่และสภาพบ้านเมือง หรืออาจเป็นเส้นทางที่มีความหลากหลายและน่าสนใจหลายด้านรวมกันอยู่

4. ควบคุมเส้นทางและรูปแบบของการสัญจรไม่ให้เกิดความสับสน การเข้าถึงและเดินทางจะต้องควบคุมได้ง่ายและไม่สับสน

5. การให้ข้อมูลข่าวสารในเส้นทาง จัดทำการประชาสัมพันธ์ให้ข้อมูลกับนักท่องเที่ยวตลอดทางอย่างสม่ำเสมอ ด้วยระบบป้ายหรือด้วยวิธีอื่น ๆ เพื่อช่วยบอกทิศทาง ตำแหน่งที่ตั้ง และระยะทาง เช่น ช่วยนักท่องเที่ยวกำหนดทิศทางที่หมายตา (Landmark) การสร้างความต่อเนื่องของเส้นทางด้วยการใช้วัสดุปูพื้นทางเท้าที่เหมือนกันไปตลอดทาง หรือใช้วัสดุพืชพันธุ์ที่เหมือนกันตลอดแนว เป็นต้น

6. พิจารณาจัดประเภทของพาหนะตามสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศ เส้นทางท่องเที่ยวอาจใช้พาหนะในการเดินทางต่างกัน ทำให้เกิดความน่าสนใจแตกต่างกัน ตามความเหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ สภาพภูมิอากาศ และลักษณะเฉพาะตัวของเมืองนั้น ๆ

7. ปรับปรุงบริเวณจุดเริ่มต้นของเส้นทาง จุดเริ่มต้นของเส้นทางท่องเที่ยวมักจะอยู่ในย่านใจกลางเมืองเข้าถึงได้ง่าย มีข้อมูลต่าง ๆ รวมอยู่ ซึ่งนักท่องเที่ยวจะใช้ในการตัดสินใจ วางแผนการเดินทาง มีสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ไว้บริการ เช่น ที่จอดรถ ที่พักรอ ห้างน้ำในเมืองหนึ่ง ๆ อาจจัดให้มีเส้นทางนักทัศนาจรหลาย ๆ เส้นทางดังนั้นจุดเริ่มต้นนี้ไม่จำเป็นต้องมีอยู่จุดเดียว แต่อาจกระจายกันอยู่ตามบริเวณที่มีแหล่งท่องเที่ยวรวมกลุ่มกันอยู่ก็ได้

8. ความต่อเนื่องกับเส้นทางท่องเที่ยวภายนอกเมือง เส้นทางท่องเที่ยวไม่ควรจะจำกัดอยู่เพียงภายในเมืองเท่านั้น แต่ควรต่อเนื่องกับเส้นทางท่องเที่ยวโครงข่ายภายนอกเมืองด้วย ซึ่งอาจเป็นเส้นทางเดียวกันหรือต่อเนื่องกันเป็นบางส่วนก็ได้

9. จัดสิ่งอำนวยความสะดวกตามสมควร อาทิเช่น ร้านอาหาร ร้านขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ และอาจรวมถึงร้านขายของที่ระลึกต่าง ๆ ด้วย ในกรณีที่จุดเริ่มต้นของเส้นทาง ที่มีอัตราการเข้า

ออกค่อนข้างสูง ส่วนบริการเช่น จุดพักคอย จุดนัดหมาย จะต้องให้ความสะดวกสบาย และมองเห็นได้ชัดเจนไม่สับสน ห้องน้ำ ถึงขยะ ไฟฟ้าแสงสว่าง โทรศัพท์

10. ส่วนบริการทางด้านข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับตัวเมือง อาจอยู่ในรูปของแผ่นประกาศ เอกสารแจก หรือเจ้าหน้าที่ให้ข้อมูล ข้อมูลดังกล่าวควรประกอบด้วย ข้อมูลเกี่ยวกับจุดสนใจต่าง ๆ ในเมือง ข้อมูลเกี่ยวกับที่พัก ร้านอาหาร การสัญจร รวมถึงกิจกรรมการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในเมือง เพื่อให้นักท่องเที่ยวสามารถช่วยเหลือตนเองได้

11. ลักษณะทางกายภาพของสิ่งก่อสร้างและสิ่งอำนวยความสะดวก ควรจะเป็นรูปแบบของ ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของเมืองที่นำมาปรับปรุงให้สอดคล้องกับความสะดวกในการให้บริการ

12. นอกจากนี้แล้วการดูแลรักษาสถานที่และส่วนบริการต่าง ๆ ให้สะอาดเรียบร้อย และใช้งานได้อยู่ตลอดเวลาเป็นสิ่งสำคัญที่สุดอีกประการหนึ่งที่จะละเลยไม่ได้

10. แนวความคิดในการจัดเส้นทางท่องเที่ยวโดยเดินเท้า

พื้นที่ที่มีอัตลักษณ์ดึงดูดใจทางการท่องเที่ยว มีกิจกรรมที่น่าสนใจ มีความหลากหลายของ กิจกรรมประเภทต่าง ๆ เช่น การค้า สังคม วัฒนธรรม เส้นทางสัญจรโดยการเดินเท้าได้กลายเป็น กิจกรรมประเภทหนึ่งที่ได้รับการพิจารณากำหนดเส้นทางเป็นพิเศษ ซึ่งส่วนมากแล้วจะเป็นการกำหนด เส้นทางที่เหมาะสมต่อการเดินในหนึ่งวัน เส้นทางเหล่านี้จะผ่านเข้าไปในย่านธุรกิจ ยุคโบราณ ยุคปัจจุบัน ผ่านอาคารหรือสถานที่ทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ สวนสาธารณะ ที่โล่งกลางเมือง หรือ จุดชมวิวที่สำคัญ

เส้นทางท่องเที่ยวโดยการเดินเท้าเป็นวิธีการท่องเที่ยวที่ใช้ได้สำหรับเมืองเกือบทุกเมือง และเป็นวิธีที่ค่อนข้างอิสระสะดวกสำหรับนักท่องเที่ยวทั้งกลุ่มย่อยและกลุ่มใหญ่ ทั้งนี้เพราะการเดินเท้า ไม่ต้องมีตารางหรือกำหนดเวลาที่แน่นอน นักท่องเที่ยวสามารถหยุดแวะตามจุดสนใจได้ ตามใจชอบ และหยุดพักนานเท่าใดก็ได้ การเดินเท้ายังทำให้นักท่องเที่ยวเคลื่อนไหวไปในระดับความเร็วต่ำ ทำให้สามารถเห็นรายละเอียดได้ใกล้ชิดกับสภาพบ้านเมือง เห็นวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน เป็นวิธีการที่ไม่ ก่อให้เกิดมลภาวะใด ๆ แก่พื้นที่ อีกทั้งเป็นการออกกำลังกายไปด้วย ในขณะเดียวกันการจัดทำ ทางเดินเท้าทั้งในเมือง และบริเวณพื้นที่ที่เกี่ยวข้องทำได้ง่ายและสะดวกไม่ใช้พื้นที่มากนัก การลงทุนมี ค่าใช้จ่ายไม่สูง และประชากรของเมืองได้รับประโยชน์จากการมีทางเดินเท้าที่ต่อเนื่องกันโดยตลอด

เหตุผลสำคัญประการหนึ่งในการพัฒนาเส้นทางเดินเท้าในแหล่งท่องเที่ยวคือ การขยาย และพัฒนาพื้นที่ในบริเวณศูนย์กลางการจับจ่ายใช้สอย หรือสร้างภาพพจน์ใหม่ให้กับเมือง ก่อให้เกิด ความต้องการกิจกรรมที่หลากหลายขึ้นภายในย่านไม่ว่าจะเป็นนิทรรศการ การแสดง เทศกาล และ กิจกรรมอื่น ๆ ซึ่งจะต้องเตรียมพื้นที่เพื่ออำนวยความสะดวก ได้แก่ ทางเดินเท้า ที่นั่งพักผ่อน ประติมากรรม น้ำพุ ร้านค้า ร้านอาหาร ความน่าสนใจของวัสดุ แสง สี และกิจกรรมยามค่ำคืน ทางเดินเท้าที่ได้รับการออกแบบและวางแผนที่ดี จะช่วยปรับปรุงสภาพแวดล้อม สังคม และพื้นที่ เกี่ยวเนื่องให้ได้รับการพัฒนาด้วยเช่นกัน

ผลดีต่อพื้นที่ในด้านต่าง ๆ ของการพัฒนาทางเดินเท้ามีดังนี้ คือ

1. สงวนรักษาย่าน (Save Downtown) พื้นฟูเศรษฐกิจของย่านป้องกันไม่ให้น่านใจกลางเมืองขยายตัวไปยัง ชานเมือง ใช้ในการวางแผนพัฒนาเมืองเพื่อปรับปรุงการเข้าถึงย่านใจกลางเมือง และรักษาสภาพแวดล้อมเมือง
2. ช่วยให้เกิดความปลอดภัยแก่ผู้เดินเท้า รวมทั้งส่งเสริมให้เกิดการจับจ่าย
3. ลดปัญหาการจราจรติดขัด และปัญหาการกีดขวางทางสัญจรของยานพาหนะ
4. ช่วยปรับปรุงลักษณะทางจิตภาพของชุมชนเมืองให้สวยงามและชัดเจนยิ่งขึ้น
5. ลดมลภาวะทางเสียงและมลภาวะทางอากาศที่เกิดจากการจราจรบนถนน เช่น คิวรถที่เกิดจากคิวรถยนต์ ผุ่นละออง โดยอาศัยความกว้างของทางเดินเท้า และต้นไม้บนทางเท้าเป็น สิ่งป้องกัน
6. ช่วยรองรับปริมาณนักท่องเที่ยว และนำนักท่องเที่ยวเข้าสู่สถานที่ได้อย่างสะดวกและใกล้ชิดยิ่งขึ้น
7. ส่งเสริมความสัมพันธ์ทางสังคมภายในเมือง ให้บริการสาธารณะและกิจกรรมต่าง ๆ ของประชาชน เช่น การพบปะสังสรรค์ การแสดงต่าง ๆ
8. ส่งเสริมการอนุรักษ์โบราณสถาน อาคารทางประวัติศาสตร์ ป้องกันไม่ให้โบราณสถานทรุดโทรมลงอันเนื่องจากแรงสั่นสะเทือนของรถยนต์ เป็นต้น

11. แนวคิดในการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยว

เป็นการนำเสนอภาพรวมของธุรกิจการท่องเที่ยว และประเด็นของการวางแผนการท่องเที่ยว รวมถึงปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงลึกต่อการวางแผนการท่องเที่ยวในรูปแบบใหม่ ซึ่งตรงข้ามกับแบบมวลชน (mass tourism) เน้นประเด็นการวางแผนที่ชุมชนมีส่วนร่วม โดยจะกล่าวถึงคุณลักษณะหลักของแนวความคิดในการมีส่วนร่วม และเทคนิคที่จะปรับใช้ในการวางแผนการท่องเที่ยว จะนำมาวิเคราะห์ให้ชัดเจนอันจะนำมาสู่ผลของการนำมาใช้จริงของการมีส่วนร่วมในการวางแผนของชุมชน

พัฒนาการของแนวคิดในการวางแผนการท่องเที่ยว

ในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมา ความสำคัญของการท่องเที่ยวก่อให้เกิดปัจจัยบวกในทางเศรษฐกิจหลายด้าน ทั้งภาคการผลิต อุตสาหกรรม ภาคงานบริการ การขยายตัวของการจ้างงาน รวมถึงการได้มาของเงินตราต่างประเทศ (WTO, 2001) พบว่าขณะที่หลายประเทศได้รับผลดีจากการพัฒนาการท่องเที่ยว แต่เมื่อพิจารณาอย่างถี่ถ้วนผลประโยชน์ที่ได้ต้องแลกกับความเสื่อมโทรมของสภาวะแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติ สังคมวัฒนธรรม ประกอบกับความไม่สม่ำเสมอ และการกระจายผลประโยชน์ไม่ทัดเทียมกัน หลายภูมิภาคเริ่มให้ความสำคัญต่อการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยว การตลาดอย่างรอบคอบเพื่อให้ผลในทางบวกมากที่สุด และหลีกเลี่ยงผลลบให้น้อยที่สุดไปพร้อม ๆ กับการเจริญเติบโตของการท่องเที่ยว

Getz (1987) ระบุถึงแนวทาง 4 ประการที่นิยมใช้ในการวางแผนจัดการการท่องเที่ยว ได้แก่ 1) เน้นการเร่งและขยายตัว (boosterism) 2) เน้นแนวทางส่งเสริมเศรษฐกิจ และอุตสาหกรรมเป็นหลัก (economic) 3) เน้นแนวทางการขยายตัวและความสามารถรองรับทาง

ภาพ 4) เน้นแนวทางให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดซึ่งแนวทางทั้ง 4 นี้ Getz (ibid) แนะนำให้ผู้วางแผนมีมุมมองที่ใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์มาบูรณาการทั้ง 4 ด้านด้วยกลวิธีต่าง ๆ ไปสู่แผนการพัฒนาการท่องเที่ยวส่วนมุมมองของ Jafari (1990) ได้เสนอแนวคิดการจัดการธุรกิจท่องเที่ยวเป็น 4 รูปแบบ ได้แก่ 1) ใช้แนวทางส่งเสริมสนับสนุน 2) ใช้แนวทางระวังป้องกัน 3) ใช้แนวทางการปรับเปลี่ยนที่เหมาะสม 4) ใช้แนวทางที่พัฒนาจากองค์ความรู้เป็นฐาน จะเห็นได้ว่าแนวทางในการวางแผนการท่องเที่ยวของทั้ง Getz และ Jafari มีความคล้ายคลึงกันในแนวคิด ซึ่งนำเสนอเปรียบเทียบดังตารางที่ 1

ตารางที่ 2 แนวคิดตามแบบแผนดั้งเดิมในการวางแผนการท่องเที่ยวที่ดำเนินตามแนวคิดของ Getz (1987) เปรียบเทียบกับของ Jafari (1990)

Getz	แนวทางการวางแผนการท่องเที่ยว	Jafari
การเร่งและขยายตัว (boosterism)	จะดึงดูดให้นักท่องเที่ยวมาเยี่ยมชม เข้าพักค้างคืน ได้มากเท่าใด “ใช้วิธีณรงค์ส่งเสริมการขาย”	การส่งเสริมและสนับสนุน (advocacy)
เน้นการสร้างเสริมเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมเป็นหลัก (economic approach)	จะการใช้การขยายตัวของการท่องเที่ยวเป็นเครื่องบ่งชี้ การเติบโตของเศรษฐกิจได้หรือไม่ “การสร้างรายได้สูงสุดและสร้างงาน” “เน้นความสำคัญของธุรกิจท่องเที่ยวที่มีต่อระบบเศรษฐกิจ”	การส่งเสริมและสนับสนุน (advocacy)
เน้นแนวทางการรองรับปริมาณหรือจำนวนนักท่องเที่ยว (physical/ spatial)	ใช้แนวคิด ความสามารถในการรองรับ “การจัดการผลกระทบที่เกิดจากการท่องเที่ยว” “การประเมินผลศักยภาพของทรัพยากรพื้นฐาน”	การระวังป้องกัน (cautionary)
เน้นแนวทางการให้ชุมชนเป็นผู้กำหนด (community-based)	กำหนดรูปแบบการท่องเที่ยวทางเลือก (alternative tourism) เช่นการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ, กิจกรรมการท่องเที่ยวที่ส่งผลกระทบน้อยที่สุด “คนในชุมชนเป็นผู้กำหนดความต้องการของการท่องเที่ยว” “ส่งเสริมความเข้าใจของผลกระทบที่มีต่อชุมชน” “การจัดการท่องเที่ยวต้องสนองตอบเจ้าบ้าน”	การปรับเปลี่ยน (adaptancy)
การบูรณาการมาสู่การจัดการท่องเที่ยว (integrative approach)	“การเข้าใจในระบบการท่องเที่ยว” “การวิจัยเพื่อหาแนวทางในการประเมิน”	ใช้องค์ความรู้เป็นฐานคิดในการวางแผนจัดการท่องเที่ยว (knowledge-based)

นับตั้งแต่ ค.ศ. 1960 เป็นต้นมาการเจริญเติบโตของธุรกิจการท่องเที่ยวก่อให้เกิดผลดีและสร้างรายได้อย่างเด่นชัด จึงเลือกใช้แนวทางการส่งเสริมและสนับสนุนที่ส่งเสริม ดังนั้นการวางแผนการท่องเที่ยวที่ผ่านมาจึงเลือกแนวทางส่งเสริมและสนับสนุนเร่งรัดการขยายตัวเป็นผลให้เกิดกระแสการท่องเที่ยวแบบมวลชน ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การพัฒนาธุรกิจท่องเที่ยวเฟื่องฟู (Burn, 1999) เพราะผลตอบรับนำไปสู่การสร้างเสริมการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และอุตสาหกรรมที่ผลรับปลายทางคือ รับที่เป็นเงินตราที่จำนวนมหาศาล ดังนั้น รูปแบบการวางแผนที่จะพัฒนาการ

ท่องเที่ยว ที่มีฐานคิดจากมิติทางเศรษฐศาสตร์นำ จึงเป็นแนวทางหลักที่นำมาใช้สำหรับการวางแผนการจัดการท่องเที่ยว ซึ่งแต่ละแนวคิดนำเสนอเป็นด้าน ๆ ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดการเร่งรัด และขยายตัว : ยิ่งมากยิ่งดี (boosterism)

แนวทางการวางแผนการท่องเที่ยวที่เน้นการขยายตัวมีปรากฏใช้กันอย่างแพร่หลาย ในช่วง ค.ศ. 1960 และต้นทศวรรษ 1970 (Hall, Jenkins and Kearaley 1997) เป็นแนวทางที่ใช้กลยุทธ์ส่งเสริมการขายแบบต่าง ๆ ใช้เครื่องมือการตลาดที่เน้นการเพิ่มจำนวนการเข้าเยี่ยมชมของนักท่องเที่ยว งบประมาณขององค์กรทั้งภาครัฐ และเอกชนใช้ไปในกิจกรรมการส่งเสริมการขายเป็นหลัก (WTO 1979; Pearce 1992) ดังนั้นการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยว จึงเป็นการวางแผนที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิ่มจำนวนนักท่องเที่ยวเท่านั้น โดยใช้กลยุทธ์ทางการตลาดรูปแบบต่าง ๆ ที่รณรงค์เพื่อการนี้ Getz (1987) ได้ให้ข้อสังเกตว่า การวางแผนการท่องเที่ยวในช่วงเวลาดังกล่าว (ตั้งแต่สิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2) ล้วนเกิดขึ้นจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ฉะนั้นจึงสรุปได้ว่ากิจกรรมทางการตลาดทั้งหมด มุ่งไปที่การสร้างกลยุทธ์เพื่อส่งเสริมการขายเพียงแนวทางเดียว ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นความคิดที่คับแคบ ไม่ซับซ้อนใด ๆ โดยมีเพียงสมมติฐานว่าการท่องเที่ยว มีคุณประโยชน์เพียงการสร้างรายได้ยิ่งมากยิ่งดีเท่านั้น แต่ในความเป็นจริง Getz (ibid.) ยืนยันว่ากิจกรรมการขยายตัวทางธุรกิจการท่องเที่ยวไม่เคยมีการวางแผนมาก่อนเลย

2. แนวคิดเน้นการสร้างเสริมเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมเป็นหลัก (tourism as an industry : economic approach)

จากคุณประโยชน์ของการท่องเที่ยวที่มีส่วนส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้อง และสภาพเศรษฐกิจดีขึ้นอย่างชัดเจน หลายประเทศที่แหล่งท่องเที่ยวประเภทต่าง ๆ สามารถบรรลุเป้าหมายในด้านจำนวนตัวเลขของนักท่องเที่ยวที่ตั้งเป้าไว้อย่างง่ายดายตามแผนพัฒนาการท่องเที่ยวที่กำหนดไว้ ตัวเลขการจ้างงาน และเงินตราต่างประเทศเพิ่มมากขึ้น และต่างยอมรับว่านโยบายทางการตลาดถือเป็นเครื่องมือสำคัญ และเป็นหลักในการเสริมสร้างเศรษฐกิจของประเทศ และแหล่งท่องเที่ยวขึ้น ๆ ซึ่งปัจจุบันเทคนิคทางด้านการตลาดยังถือเป็นเครื่องมือหลักในการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยว (Tosun and Lenkins, 1998) แต่เมื่อเวลาผ่านไปเริ่มมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ทำให้เทคนิคการตลาดที่นำมาปรับใช้ในการวางแผนทางการตลาดซับซ้อนยิ่งขึ้น เช่น มีเรื่องของพฤติกรรมนักท่องเที่ยว การแบ่งสัดส่วนการตลาด ทฤษฎีทางเลือกของผู้บริโภค เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษาวิจัยในระยะเริ่มแรกจะพบว่าการวางแผนการตลาด ส่วนใหญ่ล้วนวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของธุรกิจการท่องเที่ยวเป็นสำคัญ (Mathieson and Wall 1982; Hughes 1994) เริ่มมีการนำแนวคิดเรื่องการสร้างมูลค่าเพิ่ม การสร้างแบบจำลองผลการเข้ามาท่องเที่ยวและจากไปของนักท่องเที่ยวในพื้นที่ถูกนำมาใช้และพัฒนาขึ้น กรอบแห่งความคิดดังกล่าวเป็นความพยายามมุ่งมาดมาตรการที่ใช้วัดผลลัพธ์ที่ถูกต้องที่สุด เพื่อคว้าอุตสาหกรรมท่องเที่ยวก่อให้เกิดผลกระทบด้านใดบ้างโดยเฉพาะด้านดี การใช้รูปแบบท่องเที่ยวจำลองที่สร้างขึ้นกับแหล่งท่องเที่ยวขึ้น ๆ ส่งผลในด้านบวกแก่ท้องถิ่นนั้น คือมีการพัฒนาเศรษฐกิจ ในพื้นที่ไปพร้อม ๆ กับการเดินทางท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวเข้ามา แต่สิ่งแวดล้อมในชุมชนยังคงสภาพ Jafari (ibid.) อธิบายปรากฏการณ์ของลักษณะดังกล่าวว่าเป็นแนวทางที่ส่งเสริม

การท่องเที่ยวที่มีองค์ประกอบของการพัฒนาโดยไม่เกี่ยวข้องกับกระแสทางด้านเศรษฐกิจ ตัวอย่างเช่น การท่องเที่ยว ที่มุ่งสงวนรักษาทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมได้แก่วัฒนธรรมชุมชนที่เป็นผลิตผลของมนุษย์ในชุมชน นับเป็นแนวทางใหม่ที่แตกต่างจากแผนการจัดการท่องเที่ยวในอดีต นอกจากนี้บางพื้นที่ยังมีการกระตุ้นให้ส่งเสริมการแสดง และกิจกรรมของวัฒนธรรมชุมชนในแต่ละแห่งอีกด้วย ข้อคิดของ Jafari นำไปสู่แนวคิดให้มีการจัดการท่องเที่ยวโดย มีการจัดทำแผนพัฒนาควบคู่ไปกับการรณรงค์ส่งเสริมการท่องเที่ยวให้ชัดเจน

ผลของการจัดการท่องเที่ยวที่ไร้รูปแบบ และขาดการวางแผนที่เหมาะสม ถือเป็นบทเรียนราคาแพงที่ต้องจดจำ เพราะก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในหลายภูมิภาค บางแห่งประสบปัญหาสิ่งแวดล้อมและกระทบต่อวัฒนธรรมชุมชนอย่างรุนแรง (Hills and Lundgren 1977) นักวิชาการท่องเที่ยวเริ่มแสดงความห่วงใยต่อผลกระทบทางลบจากกิจกรรมการท่องเที่ยวแบบมวลชน (mass tourism) และเรียกร้องให้มีการบทวนนโยบายของการขยายตัวของธุรกิจ Jafari (1990) กล่าวถึงแนวคิดในลักษณะระวังป้องกัน (cautionary perspective) ควรต้องนำมาพิจารณา ในขณะที่ Getz (1987) เตือนให้เห็นว่าการพัฒนาการท่องเที่ยวในเชิงกายภาพ และปริมาณก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนเจ้าของพื้นที่ ด้วยผลกระทบด้านต่าง ๆ นี่จะเห็นได้ว่าแนวคิดทางด้านการใช้การเร่งและขยายตัว (boosterism) เริ่มได้รับการตำหนิและต่อต้าน บรรดาผู้ประกอบการต่าง ๆ เริ่มหันมาใช้แนวคิดด้านระวังป้องกันกันมากขึ้น เป็นผลให้ความคิดในด้านการวางแผนการท่องเที่ยว เริ่มเปลี่ยนแปลง มีความหลากหลายมากขึ้นในการจัดการท่องเที่ยว ซึ่งปัจจุบันยังคงมีการใช้แนวคิดต่าง ๆ ในสัดส่วนที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่

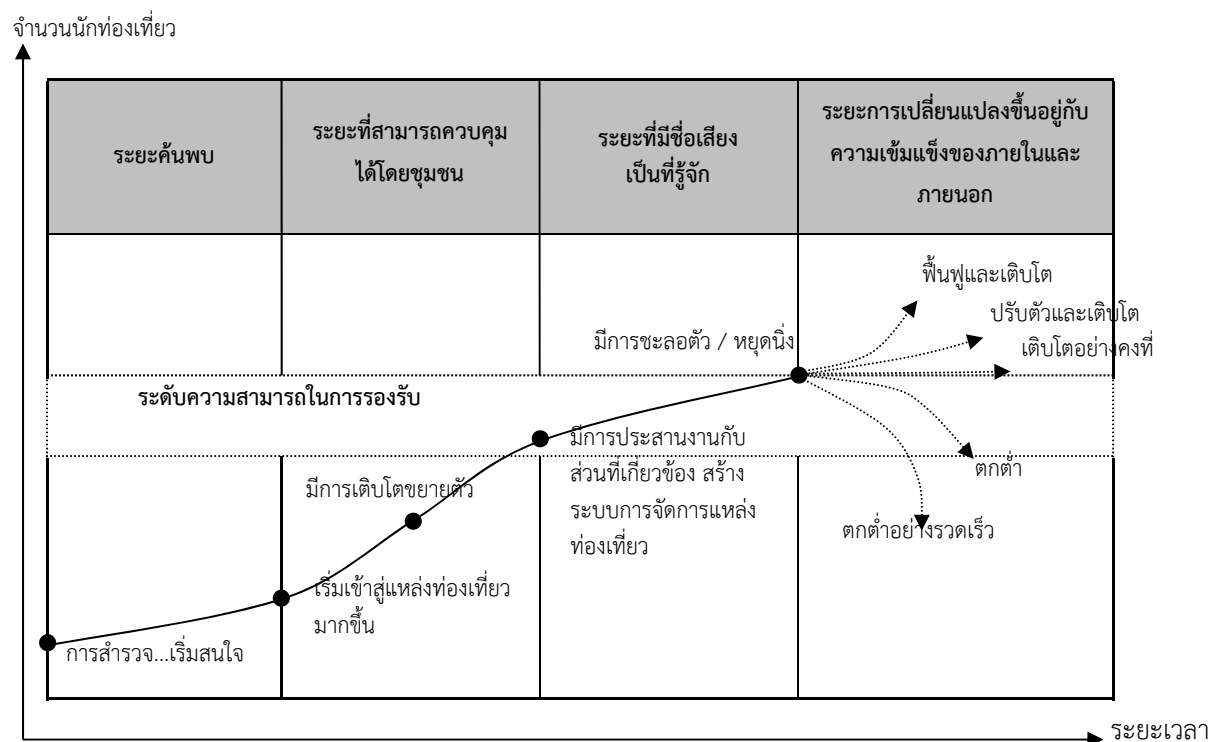
3. แนวคิดที่เน้นด้านระวังป้องกัน (cautionary perspective)

ในแนวคิดที่เน้นการระวังป้องกันนี้ มีนักวิชาการด้านการท่องเที่ยวได้ศึกษา และเสนอแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนาการท่องเที่ยวกับชุมชนในท้องถิ่นไว้หลายท่านดังต่อไปนี้

Doxey (1975) นำเสนอแบบจำลองของความสัมพันธ์เป็นดัชนีบ่งชี้วัดระดับ 4 ระดับ ความไม่พึงพอใจของชุมชน โดยวัดปฏิกิริยาของชุมชนเจ้าของพื้นที่ 4 ด้าน ที่มีต่อนักท่องเที่ยวได้แก่ 1) ความรู้สึกยินดีเมื่อได้พบ 2) มีความเข้าใจนักท่องเที่ยว (ไม่รู้สึกแปลกแยก) 3) ความรู้สึกขุ่นเคือง (วิตกกังวล) เมื่อค่าครองชีพสูงขึ้น อาชญากรรม ความหยาบคาย วัฒนธรรมถูกล่วงละเมิด 4) ความรู้สึกต่อต้าน (มีทัศนคติต่อต้าน และก้าวร้าวต่อผู้มาเยือน)

Smith (1978) ได้ทำการสำรวจประเภทนักท่องเที่ยว และนำเสนอแบ่งนักท่องเที่ยวออกเป็น 7 กลุ่ม คือกลุ่มนักสำรวจ (explorer), กลุ่มชนชั้นสูง (elite), ผู้เดินทางที่ชอบผจญภัย หรือผู้ที่มักออกนอกเส้นทางหลัก (offbeat), กลุ่มพิเศษ (unusual), กลุ่มมวลชนที่ก่อความรำคาญ (incipient), กลุ่มมวลชน (mass) และกลุ่มเหมา (charter) และ Smith ยังให้ข้อสรุปต่อไปว่า นักท่องเที่ยวกลุ่ม ผจญภัยซึ่งจะอยู่สุดโต่งอีกด้านหนึ่งเป็นผู้สร้างผลกระทบให้กับสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุด ส่วนกลุ่มเหมา ที่มากขึ้นเป็นกลุ่มใหญ่ รวมตัวกันมาเป็นกลุ่มในช่วงเวลาที่กำหนดไว้ และทำกิจกรรมท่องเที่ยวพร้อมกันจำเป็นกลุ่มที่ก่อให้เกิดผลกระทบมากต่อสิ่งแวดล้อม และการมีปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม

Butler (1980) เสนอแบบจำลองวิเคราะห์วงจรวิวัฒนาการของแหล่งท่องเที่ยว โดยแนวคิดดังกล่าวแบ่งช่วงของการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวออกเป็น 6 ระยะ ซึ่งระบุว่าแหล่งท่องเที่ยวจะประสบกับวงจรวิวัฒนาการ 6 ขั้นตอนคือ 1) ช่วงเริ่มต้นมีการสำรวจบุกเบิก (exploration) 2) ช่วงเกี่ยวพัน (involvement) มีนักท่องเที่ยวเข้าสู่แหล่งท่องเที่ยวมากขึ้น 3) ช่วงพัฒนา (development) การท่องเที่ยวเริ่มเติบโต 4) ช่วงเติบโตอย่างมั่นคง (consolidation) เป็นช่วงที่มีการพัฒนาอย่างเข้มข้น มีการท่องเที่ยวเข้ามามากและหนาแน่น 5) ช่วงหยุดนิ่ง ชะงักงัน (stagnation) เป็นช่วงก่อนการเปลี่ยนผ่าน (หัวเลี้ยว - หัวต่อ) 6) ช่วงสุดท้ายขึ้นเสื่อมโทรม (decline) ขึ้นอยู่กับตัวแปรหลายอย่างซึ่งอาจจะมีความเป็นไปได้ทั้ง 5 แนวทางว่าสภาพของแหล่งท่องเที่ยวเรียนรู้ แข็งแรง มีภูมิภาวะที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลง มีการเติบโต แต่ในอัตราที่ลดลง อยู่กับที่ มีเสถียรภาพ ไม่ขึ้น ไม่ลง นักท่องเที่ยวค่อย ๆ ลดลง และนักท่องเที่ยวลดลงอย่างรวดเร็วดังแผนภูมิที่ 3

แผนภูมิที่ 3 ทฤษฎีวงจรชีวิตแหล่งท่องเที่ยวตามแนวคิดของ Butler

ที่มา : Debbage, Keith G. Oligopoly and the Resort Cycle in the Bahamas. Annals of Tourism Research. 17 (November) pp 5

Butler ได้ให้ข้อคิดเห็นต่อไปว่าแหล่งท่องเที่ยวที่เริ่มเสื่อมโทรมลงถ้าได้บริหารที่ดีในการฟื้นฟู ปรับปรุงขึ้นมาใหม่ ก็สามารถกลับฟื้นคืนสภาพ (rejuvenation) ขึ้นมาได้อีกจากการบริหารจัดการที่ดี

ในบรรดางานวิจัยต่าง ๆ ของนักวิชาการด้านการท่องเที่ยวที่ได้ค้นพบปรากฏการณ์ที่เป็นผลกระทบทางด้านลบจากการท่องเที่ยวเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะด้านคุณภาพสิ่งแวดล้อม

วัฒนธรรมชุมชน และผลทางเศรษฐกิจ (e.g. Cohen 1978; Pigram Lui and Var 1986, Prentice, Wittand Wydenbach 1994) ในภาพรวมทัศนะของนักวิชาการเหล่านี้ ต่างให้ความสำคัญกับแนวคิดการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวในทัศนคติเชิงระวังป้องกัน (Jafari, 1990) จากการประเมินและการสังเกตการณ์ มีข้อบ่งชี้ชัดว่าผลกระทบด้านลบที่มีต่อชุมชน และท้องถิ่นนั้น มีความสัมพันธ์กับการเร่งรัดขยายตัวของธุรกิจการท่องเที่ยวเพื่อสร้างเสริมเศรษฐกิจ และถ้ายังคงใช้การวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวในรูปแบบดังกล่าวต่อไป ผลกระทบต่าง ๆ ในด้านลบก็จะยิ่งเด่นชัดยิ่งขึ้น จึงมีความพยายามวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวที่มาจากส่วนกลางที่เป็นแผนที่กระทบด้านลบให้น้อยที่สุด

จากทฤษฎีวงจรชีวิตแหล่งท่องเที่ยวตามแนวคิดของ Butler (1980) ที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะทางพลวัตรของแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งนักการตลาดและนักวางแผนได้นำมาใช้เพื่อกำหนดขอบเขตการทำงานของแต่ละฝ่าย ฝ่ายการตลาดจะนำมาใช้ในรูปแบบที่จะเอาชนะต่ออุปสรรคของการเติบโต ส่วนฝ่ายวางแผนการท่องเที่ยวจะนำมาใช้ในการประเมินค่าความสามารถรองรับได้ของทรัพยากรการท่องเที่ยวในพื้นที่ เพื่อค้นหาอัตราส่วนซึ่งเป็นที่ต้องการ และยอมรับได้ตามความเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อม รวมถึงความรู้สึกของชุมชนที่มีต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวในแหล่งนั้น ซึ่งนำไปสู่การเรียกร้องให้มีส่วนร่วมจากชุมชนท้องถิ่นในทุกระดับ ซึ่งเกี่ยวกับความสามารถรองรับได้ของพื้นที่ (Williams and Gill, 1994) วงจรชีวิตของแหล่งท่องเที่ยว (Butler, 1980) กระบวนการจัดการพื้นที่ และจัดองค์ประกอบด้านสาธารณูปโภค (Pearce, 1987) การวิเคราะห์ลำดับขั้นตอนของการวางแผนการใช้พื้นที่เพื่อสร้างแหล่งสันทนาการกลางแจ้ง (Products Analysis Sequence for Outdoor Leisure Planning : PASOLP) (Lawson and Baud-Bovey, 1977)

ในความเห็นของผู้วิจัยหากเปรียบเทียบจากกราฟที่วิเคราะห์วงจร และวิวัฒนาการการท่องเที่ยวของ Butler การท่องเที่ยวของชุมชนไม่ได้ต้องการจำนวนนักท่องเที่ยวที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ แต่ต้องการนักท่องเที่ยวคุณภาพ และมีการจัดการที่เหมาะสมสอดคล้องกับความสามารถ และปริมาณที่เหมาะสมที่ชุมชนต้องการ และความสามารถทางธรรมชาติจะรองรับได้ ถ้าชุมชนใดที่จัดการท่องเที่ยวได้นำผลการวิเคราะห์ของ Butler ไปใช้เป็นแนวทางและประกอบการคาดการณ์ในการวางแผนร่วมกันในชุมชน เพื่อให้ชุมชนตระหนักถึงผลที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคตตามวงจรชีวิตแหล่งท่องเที่ยวในชุมชนของตน ถือเป็นแนวคิดหนึ่งของการสร้างแนวทางระวังป้องกันที่คาดการณ์ว่าจะเกิด ถ้าขาดการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวที่ดีของชุมชน

4. แนวคิดการท่องเที่ยวทางเลือก : การปรับเปลี่ยนรูปแบบการพัฒนา (adaptancy)

อันเนื่องมาจากผลกระทบในด้านลบที่เกิดขึ้น เป็นความจำเป็นต้องมีการมองหาแนวทางพัฒนาการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดผลกระทบจากการกระทำของรูปแบบการท่องเที่ยวแนวเดิม คือการท่องเที่ยวแบบมวลชน Harrison และ Husbands (1996) ได้กำหนดคำศัพท์ ที่ใช้เรียกการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ว่า “การท่องเที่ยวแบบมีความรับผิดชอบ” นักวิชาการอื่นเรียกการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ (Boo, 1991) หรือ soft tourism (Krippendorff, 1982) การท่องเที่ยวสีเขียว (Bramwell, 1991) และการท่องเที่ยวแบบลงตัวเหมาะสม (Singh และคณะ, 1989) ความหมายแฝงและคำจำกัดความของแนวคิดเหล่านี้ล้วนเป็นที่ถกเถียงกันอย่างกว้างขวาง แต่

โดยภาพรวมจะมุ่งไปที่จุดประสงค์ และแนวปฏิบัติที่สมเหตุสมผล เหมาะสมสำหรับปรับใช้กิจกรรมของการท่องเที่ยวที่ไม่สร้างผลกระทบด้านลบต่อแหล่งท่องเที่ยว จากแนวคิดดังกล่าว Godfrey (1996) ได้พยายามจัดกลุ่มแนวคิดแบ่งออกเป็น 2 แนวทางคือ

4.1 เป็นกลุ่มที่นำเสนอสินค้าที่ผ่านการวางแผนผลิตภัณฑ์ตามแนวทางที่นำไปสู่ความยั่งยืน นักวิชาการทางการท่องเที่ยวหลายท่านมองหารูปแบบการวางแผนธุรกิจท่องเที่ยวแบบใหม่ที่จะมาทดแทนการท่องเที่ยวแบบเดิมที่เน้นมวลชน (mass tourism) ด้วยการเสนอแนวคิดสินค้าสีเขียว (เน้นความยั่งยืนของสภาพแวดล้อม) ซึ่งในบางมุมมองนี้แบ่งสินค้าท่องเที่ยวเป็น 2 ขั้วใหญ่ ๆ เช่น กลุ่มหนึ่งยังคงเป็นการท่องเที่ยวแบบเดิมคือกลุ่มมวลชนกลุ่มใหญ่ ส่วนอีกกลุ่มจะเป็นการท่องเที่ยวทางเลือกดังที่ Wheeler (1991) กำหนดคุณลักษณะสินค้ากลุ่มทางเลือก หรือกลุ่มสีเขียวว่า มีลักษณะกลุ่มลูกค้าที่พอใจจะให้ปฏิบัติต่อพวกเขาเป็นนักเดินทางมากกว่าการเป็นนักท่องเที่ยว ชอบให้ปฏิบัติเป็นรายเดี่ยวมากกว่ารายกลุ่ม ฉะนั้นผู้ประกอบการอิสระที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน จึงเป็นที่ต้องการมากกว่าผู้ประกอบการที่เป็นรูปบริษัทใหญ่ ๆ พวกเขาพอใจที่จะเข้าพักในแหล่งพักแรมที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ โดดเด่นเฉพาะตัวมากกว่าการเข้าพักโรงแรมที่เป็นกลุ่มเครือข่ายระดับนานาชาติ สรุปแนวทางการจัดการท่องเที่ยวจะเน้นขนาดเล็ก กระชับ ความส่วนตัวภายใต้เอกลักษณ์เฉพาะตัวของแหล่งท่องเที่ยว ดังนั้นจึงได้ข้อสรุปว่าการท่องเที่ยวแนวใหม่มุ่งให้บริการในสถานประกอบการที่มีลักษณะการดำเนินงานขนาดเล็ก และมีการพัฒนาการที่มีการวางแผนควบคุม ดูแลอย่างชัดเจน

4.2 แนวทางการพัฒนาแบบอุตสาหกรรมที่เน้นการวางแผนที่คำนึงถึงความยั่งยืนของภาคอุตสาหกรรมอย่างยั่งยืน ซึ่งเป็นขนาดตรงกันข้ามกับวิธีแรก Godfrey (1996) ยอมรับว่าปรากฏการณ์การท่องเที่ยวแบบ Mass Tourism เป็นปรากฏการณ์ที่หลีกเลี่ยงยาก เพราะเป็นความต้องการของธุรกิจเอง เมื่อหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็ต้องยอมรับเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาการท่องเที่ยว แต่เพื่อให้ทุกภาคส่วนเกิดความยั่งยืน และไม่เกิดบทเรียนจากผลกระทบด้านลบที่เป็นมา จึงจำเป็นต้องหาแนวทางการพัฒนาในรูปแบบที่ยั่งยืน จึงเป็นความจำเป็นต้องหาสิ่งใหม่มาทดแทนรูปแบบการท่องเที่ยวเดิมที่สร้างปัญหา (Butler, 1989 และ Wheeler, 1991) ซึ่งสาระสำคัญควรเป็นรูปแบบการพัฒนาที่ผ่านการวางแผนที่ดีที่มีกลไกทางการท่องเที่ยวช่วยสร้างความรับผิดชอบ และก่อให้เกิดการท่องเที่ยวที่ยั่งยืนในระดับใหญ่ขึ้น Godfrey ได้เสนอแนะต่อไปว่าแนวทางการพัฒนาที่ต้องคำนึงถึงมิติทางสังคมไปพร้อม ๆ กับมิติทางเศรษฐศาสตร์จะเป็นแนวทางของการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยวิธีการที่ชุมชนเป็นศูนย์กลางที่คำนึงถึงความเป็นอยู่ที่ดีมีสุขของชุมชนเป็นหลัก ซึ่งหากมีการยอมรับในแนวคิดดังกล่าวจำเป็นต้องมีการกำหนดกรอบความคิดการจัดการท่องเที่ยวให้ชุมชนท้องถิ่นเป็นศูนย์กลางของการทำแผนพัฒนาการท่องเที่ยว

ได้มีนักวิจัยสาขาการท่องเที่ยว (Gunn 1994; Smith and Eadington 1994; Inskeep 1991) ได้ชี้ประเด็นการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวควรพิจารณาปัญหาผลกระทบต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้น เพื่อเป็นแนวทางป้องกันผลที่อาจเกิดจากการพัฒนา เช่น ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม (WCED, 1987) องค์การ WCED เน้นถึงรูปแบบการพัฒนาต้องมุ่งสร้างความพึงพอใจ และตอบสนองความต้องการต่อคนในยุคปัจจุบัน ในขณะเดียวกันก็สงวนไว้ให้คนรุ่นหลังด้วย นอกจากนี้ มีการเชื่อมโยงประเด็นด้านสิทธิชุมชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดรูปแบบ อนาคต รวมถึง

การตัดสินใจเลือกกิจกรรมใด ๆ มาสู่ชุมชนที่มติชุมชนคิดว่าจะส่งผลต่อความเป็นอยู่ที่ดีของพวกเขา แนวคิดดังกล่าวเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปในการประชุมขององค์การสหประชาชาติ ด้านสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (UNCED) ณ กรุงริโอ ในปี ค.ศ. 1992 เมื่อผู้นำโลกร่วมเซ็นสัญญารับรองแผนปฏิบัติการ Agenda 21 ยืนยันรับรองการพัฒนาที่ยั่งยืน ในหลักการว่าด้วยความจำเป็นต้องให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยว (Warburton, 1998) ผลจากการประชุม UNCED หน่วยงานด้านการพัฒนาขององค์กรต่าง ๆ ถูกกระตุ้นให้นำไปสู่แผนปฏิบัติการ หรือโครงการต่าง ๆ ที่จะผลักดันให้ประชาชนรู้จักการช่วยตัวเอง ซึ่งหมายถึงแนวที่จะนำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของชุมชนในรูปแบบการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นที่ลดบทบาทการแทรกแซงสั่งการจากส่วนกลาง หรือองค์กรอื่น ๆ แต่เป็นการพัฒนาในรูปแบบที่ชุมชนเกิดการเรียนรู้จากการปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเอง บทบาทคนนอกเป็นเพียงพี่เลี้ยง กระตุ้น เสริมเท่านั้น ดังนั้นผู้รู้หลายท่านในวงการวิชาการด้านธุรกิจท่องเที่ยวได้นำเสนอประเด็นการวางแผนการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชน (Murphy 1985; Gunn 1988; Haywood 1988; Blank 1989; Simmons 1994; Jamal และ Getz 1995; Reed 1997; Timothy 1999) เป็นหลักการสำคัญเบื้องต้นของการพัฒนาการท่องเที่ยวที่มุ่งค้นหาพลังชุมชนให้เป็น พลังหลักสำคัญของการนำเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแข็งขันในการกำหนดแนวทางพัฒนาชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวในทุก ๆ ด้านตามขั้นตอนที่ควรจะเป็น นอกจากนี้ Smith (1978) ยังเสริมอีกว่าให้นั้นการรวมพลังทางความคิดที่มุ่งไปสู่การสร้างความสัมพันธ์ที่แนบแน่นระหว่างแขกผู้มาเยือน และชุมชนผู้เป็นเจ้าภาพที่ให้การต้อนรับ เพื่อสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างชุมชนและนักท่องเที่ยวเฉพาะราย การรวมพลังเพื่อกระทำตามภารกิจของชุมชนที่ได้ตกลงกันไว้ดังกล่าวเป็นปัจจัยที่สำคัญของการสร้างความสัมพันธ์กลมเกลียวของชุมชน ดังนั้นคนในชุมชนควรมีโอกาสพบปะพูดคุยแลกเปลี่ยน เพื่อหาแนวทางในการพัฒนาชุมชนของตนเองอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง Simmons (1994) ได้เสริมว่าคนในชุมชนต้องถูกยอมรับเป็นส่วนหนึ่งของบรรยากาศแห่งอัธยาศัยไมตรี ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับความคิด ของ Simmons กับ Murphy (1985) และ Kippendorf (1987) ที่เน้นให้ชุมชนที่เป็นเจ้าของพื้นที่ แหล่งท่องเที่ยวต้องเป็นผู้ที่มีส่วนร่วมโดยตรงกับการจัดการการท่องเที่ยว ส่วน Murphy (1985) เสริมว่าต้องให้ความนับถือ และเคารพความเป็นเจ้าของพื้นที่ เพราะเนื่องจากอุตสาหกรรมท่องเที่ยวใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นเสมือนสินค้าที่ผู้คนเข้ามาเยี่ยมชม (เสพ) วิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ของคนในชุมชนนั้น ลักษณะการเสนออาจจะกระทบกับวิถีชีวิตของชุมชน ฉะนั้นการวางแผนพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยวที่เข้ามาในชุมชนจึงต้องให้ชุมชนได้มีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมรับรู้ กำหนดรูปแบบ แนวทาง และผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นแก่ชุมชน รวมถึงผลที่อาจจะเสียไปของชุมชนด้วย แนวคิดเรื่องการรับผลประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรการท่องเที่ยวของชุมชนที่ Meckercher (1993) ได้เสนอว่า เพื่อหลีกเลี่ยงการถูกมองในภาพลักษณ์ว่าเป็นการท่องเที่ยวที่ใช้ทรัพยากรชุมชนอย่างสิ้นเปลือง จึงควรมีการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวในชุมชนอย่างระมัดระวัง ไม่ให้เกิดภาพลักษณ์ดังกล่าว

5. แนวทางการจัดการการท่องเที่ยวที่ใช้องค์ความรู้เป็นฐานในการจัดการ (knowledge - based)

ทั้ง Getz (1987) และ Jafari (1990) ได้เสนอแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวในเชิงเปรียบเทียบ โดย Jafari (ibid.) พยายามอธิบายว่าแนวคิดการใช้องค์ความรู้เป็นฐานในการวางแผนการจัดการท่องเที่ยวที่ตนเองนำเสนออยู่บนรากฐานของแนวคิดตามหลักวิทยาศาสตร์แล้วนำมาเชื่อมต่อกับแนวคิดอื่น ๆ เข้าด้วยกัน ที่มีจุดประสงค์ที่จะพยายามหาแนวทางสร้างรูปแบบขององค์ความรู้ในงานการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยว เช่นเดียวกับ Getz (ibid.) เน้นให้ทำความเข้าใจภาพรวมของระบบการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนที่ต้องใช้หลักการประเมินอย่างเข้มงวดเป็นฐาน นอกจากนี้การใช้ประโยชน์และบูรณาการแผนการท่องเที่ยวต้องมาจากแรงบันดาลใจที่เป็นความต้องการของชุมชนเป็นรากฐาน โดยนำเสนอองค์ประกอบหลัก 4 ประการคือ

5.1 เน้นการวางแผนที่มีเป้าหมายเป็นหลัก และเป้าหมายนั้นมีเงื่อนไขว่าเป็นการดำเนินการจัดการท่องเที่ยวที่สอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาสังคมนั้น ๆ ด้วย และเมื่อประเมินต้องได้ผลลัพธ์ตามเป้าหมายที่วางไว้

5.2 ใช้หลักคิดแบบเป็นระบบมาเป็นแนวทางในการดำเนินงาน รวมถึงใช้ทฤษฎีการพัฒนาที่มีจุดประสงค์ในการประเมินคุณค่าของแผนงานทุกขั้นตอน

5.3 แนวคิดแบบประชาธิปไตยที่เน้นความมีสิทธิเท่าเทียมกันในมวลหมู่สมาชิกในชุมชนในทุกระดับชั้นของสังคม

5.4 ในการจัดทำแผนการการท่องเที่ยวชุมชนต้องแสดงแนวคิดหลักที่จะพัฒนาอย่างชัดเจน เช่นการจัดสวนสาธารณะ อุทยานประวัติศาสตร์ แนวทางการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์ถือครองที่ดิน เป็นต้น

สรุป ถ้านำแนวทางการศึกษาวงจรชีวิตแหล่งท่องเที่ยวตามแนวคิดของ Butler (1980) มาเป็นหลักคิด จะพบว่างานการท่องเที่ยวมีลักษณะเป็นพลวัตร ทุกขั้นตอนของวิวัฒนาการมีผลกระทบเกิดขึ้นจากการท่องเที่ยวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ถ้ามีการวางแผนการจัดการที่ดี มีการบริหารที่สอดคล้องเหมาะสมกับความสามารถ และในปริมาณระดับที่ชุมชนมีความสามารถรับได้ รวมถึงความสามารถทางธรรมชาติจะรับได้ ก็จะมีอายุของแหล่งท่องเที่ยวให้คงอยู่คู่กับวัฒนธรรมชุมชน หรือการคงอยู่ของชุมชน ดังนั้นทิศทางการพัฒนาการท่องเที่ยวในชุมชนต้องให้ออกาสชุมชนได้มีส่วนร่วมเสนอแนวคิด กำหนดขอบเขตการวางรูปแบบการท่องเที่ยวในชุมชนที่สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตเป็นปกติของชุมชนทั้งในปัจจุบันและอนาคต ในกรรลองการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนด้วยวิถีทางแบบประชาธิปไตย ส่วนแนวคิดด้านการตลาดนำการวางแผนนับเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเห็นผลชัดเจนที่เอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ แต่ส่งผลกระทบด้านลบต่อสิ่งแวดล้อมดังกล่าว จึงมีการเสนอแนวทางป้องกันที่จะให้ผลกระทบเกิดขึ้นในทางลบน้อยที่สุด ด้วยการวางแผนพัฒนาอย่างเป็นระบบ และควรเชื่อมโยงระหว่างงานการตลาดกับการวางแผนการท่องเที่ยวควรจะไปด้วยกัน ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งที่จะแก้ปัญหาดังกล่าวได้

งานวิจัยและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยของ วสันต์ เทพสุรียานนท์ (2548) เรื่อง “กระบวนการเสริมสร้างพลังชุมชนท้องถิ่นในการจัดการโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ : ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนวัดวัวแดง ตำบลแม่สา อำเภอยางป่า จังหวัดน่าน” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการเสริมสร้างพลัง

ชุมชนท้องถิ่นในการจัดการโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุของชุมชน โดยใช้วิธีการสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม (Participant Observation) ผ่านกิจกรรมการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมภายในชุมชน และการสัมภาษณ์กลุ่มในชุมชนอย่างไม่เป็นทางการ

จากผลการวิจัยพบว่า ความเชื่อมโยงและต่อเนื่องของแต่ละกิจกรรมที่เกิดขึ้นทั้ง 5 กิจกรรมหลัก ได้ก่อให้เกิดกิจกรรมย่อยขึ้นมากมาย ซึ่งมีรูปแบบ ลำดับขั้นตอนและวิธีการที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น ทำให้กิจกรรมที่เกิดขึ้นเป็นกิจกรรมของคนในชุมชนร่วมกัน ชุดความรู้ ที่เกิดขึ้นทำให้คนในชุมชนได้รับรู้การมีอยู่ของทรัพยากรทางวัฒนธรรมในท้องถิ่นของตน เกิดความตระหนักในคุณค่าและประโยชน์ที่ได้รับจากการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมภายในชุมชนท้องถิ่น เกิดความสุขและความประทับใจจากการเข้าร่วมในกิจกรรม โดยทุกกิจกรรมที่เกิดขึ้นแล้วล้วนปรากฏผลเป็นรูปธรรมให้เห็น คือ ทะเบียนพระพุทธรูปไม้ ทะเบียนวัตถุจัดแสดงภายในหอวัฒนธรรม ตัววัตถุจัดแสดงภายในหอวัฒนธรรม รูปแบบการจัดแสดงภายในหอวัฒนธรรม รายงานผลการ ขุดศึกษาทางโบราณคดีที่อุโบสถ เงินกองทุนสำหรับการดำเนินงานหอวัฒนธรรม ซึ่งถือเป็นประจักษ์พยานและคอยกระตุ้นเตือนให้คนในชุมชนภาคภูมิใจในสิ่งที่เกิดขึ้น และร่วมกันจัดโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุที่มีอยู่ในชุมชนท้องถิ่นของตนเองต่อไป โดยปัจจัยที่สนับสนุนให้ชุมชน วัดวัดแดงสามารถจัดการโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุได้นั้น ประกอบด้วย (1) กระบวนการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนแบบมีส่วนร่วม (PAR&CD) ที่เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมปฏิบัติ และร่วมรับผลที่เกิดขึ้นจากกิจกรรมการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม (2) ความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นวัดวัดแดง ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผี ความศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา ความเคารพในผู้อาวุโส ที่สะท้อนออกมาในรูปแบบพิธีกรรม การเซ่นสรวง การสะเดาะเคราะห์ การบายศรีสู่ขวัญ และการรดน้ำขอพรผู้อาวุโสในเทศกาลสงกรานต์ ซึ่งยังดำรงอยู่และยึดโยงความสัมพันธ์คนในชุมชนไว้ด้วยกันอย่างแนบแน่น (3) การมีทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่หลากหลาย ได้แก่ พระพุทธรูปไม้ คัมภีร์ใบลาน อุโบสถ หอวัฒนธรรมวัดวัดแดง (4) การมีผู้นำชุมชนที่ตระหนักและมองเห็นซึ่งคุณค่าของทรัพยากรวัฒนธรรมเหล่านั้น และมีความต้องการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมในชุมชนท้องถิ่นของตนให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนโดยรวม (5) ความหลากหลายของกลุ่มคนที่เข้าร่วมในกิจกรรมการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมทั้ง พระสงฆ์และสามเณร ผู้สูงอายุ คนวัยผู้ใหญ่ เยาวชน โครงการโบราณคดีชุมชน เจ้าหน้าที่สำนักงานศิลปากร ที่ 7 เจ้าหน้าที่องค์การบริหารส่วนตำบลแม่สา ต่างมาเข้าร่วมกิจกรรมในโอกาส และจังหวะต่าง ๆ ตามความเหมาะสมสอดคล้องกับหน้าที่ความรู้ความสามารถของตน

งานวิจัยของ กนกวรรณ ทองเถื่อน (2550) เรื่อง “การศึกษาแนวทางจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ทางวัฒนธรรม จังหวัดเพชรบุรี” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาข้อมูลองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมของจังหวัดเพชรบุรี และศึกษารูปแบบในการบริหารจัดการสำหรับเป็นแนวทางในการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ทางวัฒนธรรม จังหวัดเพชรบุรี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการสำรวจจากแบบสอบถามความต้องการในด้านต่าง ๆ ของประชาชนทั้งในจังหวัดเพชรบุรีและต่างจังหวัด รวมทั้งการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกจากบุคคล 5 กลุ่ม ประกอบด้วย ศิลปินชั้นเยี่ยมของจังหวัด

เพชรบุรี ผู้เชี่ยวชาญเรื่องจังหวัดเพชรบุรี ปราชญ์ท้องถิ่น บุคคลที่เกี่ยวข้องกับองค์การทางด้านวัฒนธรรมของจังหวัดเพชรบุรี และผู้เชี่ยวชาญด้านการบริหารจัดการศูนย์การเรียนรู้ และพิพิธภัณฑ์ จำนวน 10 ท่าน

จากผลการวิจัยพบว่า ศูนย์การเรียนรู้ทางวัฒนธรรม จังหวัดเพชรบุรี มีความเป็นไปได้ในการจัดตั้ง หากได้รับความร่วมมือและการสนับสนุนจากภาครัฐ เอกชน รวมทั้งหน่วยงานส่วนท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องไปจนถึงผู้บริหารที่มีประสิทธิภาพ บุคลากรที่มีคุณภาพ ความรู้ความเข้าใจในศิลปวัฒนธรรม สามารถบูรณาการองค์ความรู้ต่าง ๆ มาปรับใช้ในการดำเนินงานเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อสาธารณชน และประเทศชาติ

งานวิจัยของ อูรีวี เ गरู้งเรื่อง (2550) เรื่อง “บทบาทกรมทรัพย์สินทางปัญญาในการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวความคิด ความสำคัญของการให้ความสำคัญคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น การจัดการองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และบทบาทของกรมทรัพย์สินทางปัญญาในการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

จากผลการวิจัยพบว่า ปัจจุบันประเทศต่าง ๆ รวมทั้งประเทศไทยซึ่งมีภูมิปัญญาท้องถิ่นมากมายหลากหลาย เริ่มตระหนักถึงความสำคัญในการปกป้องคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเอง ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่มีภูมิปัญญาท้องถิ่นจำนวนมาก และมักถูกฉกฉวยไปใช้ประโยชน์โดยไม่ถูกต้อง ทั้งนี้กรมทรัพย์สินทางปัญญาได้แสดงบทบาทต่าง ๆ ในการปกป้องและคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้แก่ การรับแจ้งข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่น การปกป้องหรือแก้ไขปัญห การนำภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้โดยไม่ถูกต้อง การเจรจาในเวทีสากล และการยกร่างกฎหมายคุ้มครอง ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งประชาชนมีความคาดหวังสูงว่า กรมทรัพย์สินทางปัญญาจะดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่ทั้งนี้พบว่ามีปัญหาที่มีผลต่อการดำเนินการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น รัฐบาลไม่มีนโยบายที่ชัดเจนเกี่ยวกับการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น การไม่มีกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น การไม่มีการบูรณาการจัดการฐานข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นต้น นอกจากนี้ จากการสัมภาษณ์พบว่า กรมทรัพย์สินทางปัญญายังไม่สามารถแสดงบทบาทเชิงรุก ทำให้การคุ้มครอง ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร

ดังนั้น รัฐบาลจึงควรให้ความสำคัญแก่ภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยกำหนดนโยบายในการบริหารจัดการภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ชัดเจน กรมทรัพย์สินทางปัญญาควรทบทวนบทบาทและกำหนดอำนาจหน้าที่และโครงสร้างหน่วยงานรับผิดชอบที่ชัดเจนเพื่อให้สามารถดำเนินงานด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างเหมาะสมและมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ ควรเร่งเผยแพร่ความรู้และประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนรับรู้ถึงความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อช่วยกันเฝ้าระวังไม่ให้มีการนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้ประโยชน์โดยไม่ถูกต้อง และเพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาของชาติได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ

นอกจากนี้ อมรา พงศาพิชญ์ (2541) ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า หมายถึงสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น กำหนดขึ้น มิใช่สิ่งที่มนุษย์ทำตามสัญชาตญาณ และยศ สันติสมบัติ (2544) กล่าวว่า นักมานุษยวิทยา ได้สรุปลักษณะพื้นฐานที่สำคัญของวัฒนธรรมไว้ 6 ประการคือ 1) เป็นความคิดร่วม 2) เป็นสิ่งที่มนุษย์เรียนรู้ที่ละเล็กละน้อย จึงเปรียบเสมือนมรดกทางสังคมที่ได้รับการถ่ายทอด

จากรุ่นสู่รุ่นโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ทางวัฒนธรรม 3) มีพื้นฐานมาจากการใช้สัญลักษณ์ 4) เป็นองค์รวมของความรู้และภูมิปัญญาที่มีหน้าที่สนองตอบความต้องการพื้นฐาน ของมนุษย์ 5) เป็นกระบวนการที่มนุษย์กำหนดนิยามความหมายให้กับชีวิตและสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัว เช่น ความเชื่อ พิธีกรรม ฯลฯ และ 6) เป็นสิ่งไม่หยุดนิ่ง หากแต่เปลี่ยนแปลงและปรับตัวตลอดเวลา ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าลักษณะของวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น มิใช่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เป็นมรดกของสังคมคือ การสืบทอดกันต่อ ๆ มา มีการพัฒนาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงได้ เพื่อความมั่นคงในวิถีชีวิตของ ส่วนรวม บุคคลส่วนใหญ่รับมียึดถือปฏิบัติและปรับปรุงให้มีความเจริญงอกงามเป็นเรื่องของความดี ความงาม ความเป็นระเบียบ และความสามัคคีของคนในสังคมที่ยึดถือปฏิบัติอย่างมีแบบแผนของ แต่ละสังคม

บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา (2548) กล่าวว่า การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเป็นการเดินทางท่องเที่ยวชมโบราณ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อได้รับความสนุกสนานเพลิดเพลิน อีกทั้งได้ศึกษาเรียนรู้ ความเชื่อ พิธีกรรมต่าง ๆ และมีความเข้าใจวัฒนธรรมใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นใน ขณะเดียวกันก็มีจิตสำนึกต่อคุณค่าและการรักษาสภาพแวดล้อมและมรดกทางวัฒนธรรม โดยให้คนใน ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมต่อการจัดการการท่องเที่ยว และได้แบ่งลักษณะการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ออกเป็นประเภทย่อยได้ 4 ประเภทคือ 1) การท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ คือการเดินทางไปยัง แหล่งท่องเที่ยวทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ 2) การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและประเพณี 3) การท่องเที่ยวเชิงวิถีชีวิตชนบท และ 4) การท่องเที่ยวเชิงสุขภาพทางวัฒนธรรมโดยการจัดการท่องเที่ยว เชิงวัฒนธรรมต้องอยู่ภายใต้หลัก 4 ประการคือ 1) เป็นการท่องเที่ยวที่มีการศึกษารวบรวมข้อมูล เกี่ยวกับความสำคัญ คุณค่าประวัติศาสตร์ ความเป็นมาของทรัพยากรวัฒนธรรมในแหล่งท่องเที่ยวนั้น เพื่อเป็นข้อมูลแก่นักท่องเที่ยว 2) เป็นการท่องเที่ยวที่มีการปลูกฝังสร้างจิตสำนึกของคนในชุมชนให้ เกิดความรัก ห่วงแหน รักษา และดึงชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมบริหารจัดการ 3) เป็นการท่องเที่ยวให้ ความรู้แก่นักท่องเที่ยวให้เข้าใจวัฒนธรรมและได้รับความเพลิดเพลิน พร้อมจิตสำนึกอนุรักษ์ และ 4) เป็นการท่องเที่ยวที่มีการเคารพวัฒนธรรมของเพื่อนบ้าน หรือของชุมชนอื่น รวมถึงเคารพในวัฒนธรรม ศักดิ์ศรีของผู้คนของตน เป็นการท่องเที่ยวเพื่อเรียนรู้ผู้อื่น และย้อนกลับมามองตัวเองอย่างเข้าใจใน สรรพสิ่ง ของโลกที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

ผลจากแนวคิดริเริ่มที่จะพัฒนาการท่องเที่ยวในแนวทางเลือก (alternative tourism) ในลักษณะการศึกษาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ทั้งในด้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น รวมทั้งธรรมชาติแวดล้อม Alternative Tour Thailand (2535) โดยมุ่งการจัดการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์และธำรงความเป็นตัวตนในวัฒนธรรมท้องถิ่น (localization) แต่ในความเป็นจริง นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2539) ชี้ว่าการท่องเที่ยวส่งผลกระทบต่อ การแปรเปลี่ยนของวัฒนธรรมชุมชน และเป็นตัวกำหนดลักษณะการใช้ทรัพยากรในชนบทมากขึ้น ตามลำดับ และผลจากการใช้อำนาจเงินตราเป็นตัวกำหนดการได้มาซึ่งรายได้ของชาวบ้านจากการ ท่องเที่ยว และชาวบ้านต้องตอบสนอง คนในชุมชนจึงต้องรองไถ่ยาก ทำให้ชุมชนขาดความสามารถ ในการพึ่งตนเอง และจะล่มสลายไปในที่สุด ซึ่งแต่เดิมวัฒนธรรมชุมชนคือ วัฒนธรรมที่ทำให้ชุมชน พึ่งตนเองได้ ทางออกของปัญหายังไม่มีรูปแบบที่ชัดเจน แต่เท่าที่สามารถทำได้คือทำให้ชุมชนมีสิทธิ

ในการกำหนดการใช้ทรัพยากรมากขึ้นกว่าเดิม สามารถใช้ประโยชน์จากการท่องเที่ยว สามารถกำหนดทิศทางและวิธีที่จะติดต่อสัมพันธ์กับการท่องเที่ยวโดยไม่เสียเปรียบ

ซูริตัน จันทรเชื้อ (2551) เสนอแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชน ที่ยั่งยืนจะต้องเริ่มต้นด้วย 1) การสร้างความรู้ หาความรู้เรื่องราวของชุมชนท้องถิ่น 2) พัฒนาความรู้ในการจัดการและนำความรู้มาใช้ให้เกิดประโยชน์ 3) ต้องสร้างเครือข่ายสร้างความเชื่อมโยงให้ได้ 4) เชื่อมโยงความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ากับการโลกาภิวัตน์สมัยใหม่ จึงต้องมีกระบวนการเรียนรู้การพัฒนาขีดความสามารถและการเชื่อมโยง 5) ต้องรักษาสิ่งแวดล้อมและคงเอกลักษณ์ชุมชนท้องถิ่นไว้ให้ได้ เพราะทุกส่วนที่อยู่ในกระบวนการโลกาภิวัตน์เชื่อมกันหมด เท่ากันหมด เชื่อมต่อกันได้ เปลี่ยนถ่ายกันอย่างรวดเร็ว รวมถึงเทคโนโลยีสามารถหาซื้อได้ แต่สิ่งที่ซื้อไม่ได้คือวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีที่ต้องใช้เวลาในการสร้างสมและอยู่ในจิตสำนึก อยู่ในจิตวิญญาณออกมาโดยอัตโนมัติตามธรรมชาติ ปรางค์ตาก ชุมชนต้องหาให้เจอเพราะในแง่ของการท่องเที่ยวต้องมีการตลาด การที่จะขายได้ต้องมีจุดเด่น มีเอกลักษณ์ มีการแลกเปลี่ยนในระดับหนึ่ง ฉะนั้นชุมชนต้องหาให้เจอว่าอะไรเป็นจิตวิญญาณ อะไรเป็นเอกลักษณ์ที่นำมาสู่ความภาคภูมิใจของคนในชุมชน 6) ต้องมีจรรยาบรรณเพราะการท่องเที่ยวเป็นเรื่องของความเชื่อถือกัน สร้างความเชื่อมั่นด้วยสัญญาต่อกัน 7) ต้องมีความคิดสร้างสรรค์คือเพิ่มปัญญา เพิ่มมูลค่า และ 8) ต้องใช้เทคโนโลยีโดยเฉพาะเทคโนโลยีด้านสารสนเทศ ด้านอินเทอร์เน็ต ชุมชนต้องสร้างองค์ความรู้ขึ้นมา การเข้าถึงเทคโนโลยีจะเป็นตัวทำให้ชุมชนเอื้อมถึง รู้เท่าทันพบปะลูกค้าได้โดยผ่านไอที ผ่านอินเทอร์เน็ต ผ่านเครือข่าย

นอกจากนี้การจะพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อสร้างการเรียนรู้ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ชุมชนโบราณคดีบ้านวังหาด จะสำเร็จอย่างต่อเนื่องและยั่งยืนนั้น ต้องเกิดจากการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ซึ่ง นำชัย ทนุผล (2542) ให้การมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชนท้องถิ่นเป็นเป้าหมายสำคัญในกระบวนการพัฒนาการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ โดยชุมชนต้องมีการพัฒนาตนเองให้เป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงระหว่างหน่วยงานของรัฐกับชุมชนและระหว่างชุมชนกับเอกชนที่เกี่ยวข้อง ซึ่งในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวให้เป็นแหล่งเรียนรู้ชุมชนท้องถิ่น จะต้องเริ่มต้นด้วยการสำรวจองค์ความรู้ชุมชนท้องถิ่นที่สามารถนำมากำหนดเป็นประเด็นศึกษา และวางแผนการสื่อความหมายเนื้อหาสาระนั้น ออกมาสู่กลุ่มเป้าหมายที่ต้องการสื่อ ซึ่งอาจสื่อผ่านวิทยากร คู่มือ แผ่นพับ วัสดุทัศนวิสัยสิ่งของ หรือสัญลักษณ์ หรือสื่อผ่านกิจกรรมต่าง ๆ มีการเตรียมแผนการจัดการที่รองรับกิจกรรมทั้งหมดและสามารถเป็นแหล่งเรียนรู้ที่ต่อเนื่องและมีประสิทธิภาพ อนึ่งในการที่จะให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างจริงจัง ควรจะได้มีการเตรียมทำความเข้าใจกับท้องถิ่นมาก่อนตั้งแต่ขั้นตอนการทำแผนการสื่อความหมาย คือควรให้ออกาสชุมชนได้มีส่วนร่วมรับรู้และให้ข้อเสนอแนะต่อรูปแบบการสื่อความหมายที่พัฒนาขึ้นก่อนที่จะนำไปใช้จริง เพราะเมื่อชุมชนเข้าใจและยอมรับแผนการสื่อความหมายแล้ว การบริหารจัดการโครงการ ก็จะง่ายขึ้นและทำให้ท้องถิ่นสามารถรองรับกิจกรรมสื่อความหมายให้เป็นไปตามที่มุ่งหวังได้

ในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อการเรียนรู้มรดกวัฒนธรรมชุมชนโบราณเมืองบางขลัง ในครั้งนี้ต้องมีการออกแบบวางแผนด้วยความระมัดระวัง มีใช่ออกแบบวางแผนกิจกรรมท่องเที่ยวโดยอาศัยความต้องการหรือแรงผลักดันจากการตลาดของการท่องเที่ยว หรือนักท่องเที่ยวเพียงประเด็นเดียว หากแต่คำนึงถึงการดำรงคงอยู่ของชุมชนอย่างสุขสงบ คงอัตลักษณ์ รวมถึงการมีส่วนร่วม

ร่วมของเครือข่ายชุมชนผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ในชุมชนท้องถิ่นด้วย ดังนั้น ในการวางแผนกิจกรรมท่องเที่ยวชุมชนครั้งนี้ใช้แนวคิด แนวทางการศึกษาวงจรชีวิตแหล่งท่องเที่ยวตามแนวคิดของ Butler (1980) และแนวคิดในลักษณะระวังป้องกัน (cautionary perspective) ของ Jafari (1990) ที่คำนึงถึงความสามารถในการรองรับการจัดการผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการท่องเที่ยว มีการประเมินผลศักยภาพของทรัพยากรพื้นฐาน รวมถึงแนวคิดของ Getz (1987) ที่เน้นแนวทางของการใช้ชุมชนเป็นผู้นำ (community - based) รูปแบบการท่องเที่ยว ส่งเสริมการสร้าง ความเข้าใจของผลกระทบที่มีต่อชุมชน และการจัดการท่องเที่ยวที่ต้องสนองตอบเจ้าบ้านมาเป็นหลักคิด เนื่องจากการท่องเที่ยวมีลักษณะเป็นพลวัตร ทุกขั้นตอนของวิวัฒนาการจะมีผลกระทบเกิดขึ้นจากการท่องเที่ยวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ถ้ามมีการวางแผนการจัดการที่ดีมีการบริหารที่สอดคล้องเหมาะสมกับความสามารถ และในปริมาณระดับที่ชุมชนมีความสามารถรับได้ ก็จะยืดอายุของแหล่งท่องเที่ยวให้คงอยู่กับวัฒนธรรมชุมชน หรือการคงอยู่ของชุมชน ดังนั้น ทิศทางการพัฒนาการท่องเที่ยวในชุมชนต้องให้โอกาสชุมชนได้มีส่วนร่วมเสนอแนวคิด กำหนดขอบเขตการวางรูปแบบเส้นทางการท่องเที่ยวในชุมชนที่สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตเป็นปกติของชุมชนทั้งในปัจจุบันและอนาคต และในกระบวนการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนด้วยวิถีทางแบบประชาธิปไตยที่คำนึงถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในทางลบให้น้อยที่สุด จึงต้องมีการวางแผนพัฒนาอย่างเป็นระบบ และควรจะเชื่อมโยงระหว่างงานการตลาดกับการวางแผนการท่องเที่ยวที่จะต้องไปด้วยกัน ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งที่จะป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาดังกล่าวได้ และเมื่อนำรูปแบบการมีส่วนร่วมมาจัดกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) และกระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community - Based Research : CBR) ผู้วิจัยเห็นว่า คนในชุมชนควรที่จะต้องเป็นผู้วิจัยเสียเอง พร้อม ๆ กับเป็นเป้าหมายของการวิจัยและเป็นผู้รับผลประโยชน์ของการวิจัยที่ตัวเองด้วย ในขณะที่ผู้วิจัยควรจะต้องถอยออกมาเป็นผู้ร่วมวิจัยกับประชาชนในบทบาท ติดตาม สังเกต ฝ้าระวัง และเติมเต็มจากแนวคิดนี้จึงได้ฐานคิดของการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงสำหรับการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ดังนั้น ในการวิจัยการสร้างแหล่งท่องเที่ยวเพื่อการเรียนรู้มรดกเชิงวัฒนธรรมชุมชนโบราณเมืองบางขลัง โดยเครือข่ายชุมชนครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PAR) กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) และเทคนิค AIC เป็นเครื่องมือในการวิจัย

บทที่ 3

วิธีดำเนินงานวิจัย

งานวิจัยเรื่องการสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการศึกษาและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย มีวิธีดำเนินการวิจัยตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

1. การเก็บรวบรวมข้อมูล

1.1 ขั้นเก็บรวบรวมข้อมูล ใช้เอกสารขั้นต้น ขั้นรอง และแผนที่ เพื่อรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ศึกษาข้อมูลทางหลักฐานขั้นต้น และขั้นรอง จะนำมาแยกแยะข้อมูลออกเป็นหมวดหมู่ เช่น ข้อมูลประวัติศาสตร์ โบราณคดี ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ ประเพณีวัฒนธรรม ศาสนา คติความเชื่อ ภูมิปัญญา และเก็บข้อมูลภาคสนามโดยลงพื้นที่เก็บข้อมูลด้วยวิธีการ สัมภาษณ์จากผู้รู้ในท้องถิ่น และถ่ายขั้นตอนการลงพื้นที่

1.2 การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม

1.3 การสัมภาษณ์บุคคลในชุมชน เพื่อเก็บข้อมูลในปัจจัยที่ต้องการศึกษา

1.4 การรวบรวมข้อมูลเอกสารจากบุคคล และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในเรื่องที่ศึกษา

1.5 การกำหนดประเด็นการพัฒนา และตรวจสอบข้อมูลที่ศึกษาโดยใช้กระบวนการ

เวทีคิณข้อมูลชุมชน

2. เครื่องที่ใช้ในการวิจัย

2.1 แบบบันทึกข้อมูลในองค์ประกอบที่ต้องการศึกษา

2.2 แบบบันทึกข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย

2.3 กล้องบันทึกภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหว

2.4 แผนที่ภูมิศาสตร์ ตำบลตลิ่งชัน ที่ครอบคลุมพื้นที่ทางโบราณคดีชุมชน

ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

ขั้นสร้างเครือข่ายชุมชน

1. เป็นการหาเป้าหมายและเชิญชวนบุคคลเข้าร่วมโครงการในฐานะแกนนำของแต่ละชุมชน รวมถึงบุคคลที่เป็นภาคีที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ในขั้นตอนนี้ทีมวิจัยชุมชนดำเนินการประสานงานกับบุคคลต่าง ๆ โดยวิธีการติดต่อเป็นรายบุคคลบ้าง เพื่ออธิบายโครงการและชวนเข้าร่วมงาน ซึ่งขั้นหาเป้าหมายผู้ร่วมงานในระยะนี้ขยายไปถึงหน่วยงานราชการ เอกชน นักวิชาการด้วย ซึ่งผลจากขั้นตอนนี้จะได้รายชื่อผู้สนใจเพื่อเรียนเชิญเข้าร่วมโครงการเพิ่มขึ้น

2. ประชุมคณะวิจัย ที่ปรึกษา ภาคี และผู้นำชุมชน เพื่อวางแผน กำหนดรายละเอียดเกี่ยวกับเป้าหมาย วิธีดำเนินการวิจัย รวมถึงกำหนดบทบาท หน้าที่ ความรับผิดชอบของคณะวิจัย แต่ละคนในขณะดำเนินโครงการ

3. จัดเวทีชุมชน เพื่อเสนอผลการอนุมัติโครงการวิจัยของ สกว. ที่จะพัฒนางานโบราณคดีชุมชน รวมถึงการให้ความรู้เบื้องต้นแก่ผู้เข้าประชุมถึงคุณค่า ความสำคัญ และศักยภาพของพื้นที่ทางด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และนำเสนอแนวทางการวิจัย และแนวทางที่จะพัฒนาพื้นที่ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ รวมถึงขอพลังความร่วมมือ ความคิดเห็น ข้อเสนอแนะจากทุกฝ่ายในขณะที่ยกคณะวิจัยดำเนินโครงการวิจัย

4. ประชุมคณะวิจัยชุมชน เพื่อออกแบบการเก็บข้อมูลการวิจัย โดยมีกระบวนการในการศึกษา และรวบรวมข้อมูล ดังนี้

- ประชุมคณะวิจัยชุมชนเพื่อวางแผนกำหนดรายละเอียดเกี่ยวกับเป้าหมายและวิธีดำเนินการรวบรวมข้อมูลวิจัย

- จัดเวทีชุมชนชี้แจงและขอความร่วมมือให้ข้อมูล

5. แบ่งบทบาทความรับผิดชอบในการเก็บ รวบรวมข้อมูลการวิจัยในประเด็น

- ประวัติศาสตร์ ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน โบราณคดีชุมชน โบราณวัตถุ โบราณสถาน

- พิธีกรรม ความเชื่อ หรือสิ่งลี้ลับเหนือธรรมชาติ ระเบียบทางสังคม ประเพณี

- การดำรงชีพ การแก้ปัญหา / การปรับตัวในสภาพแวดล้อมธรรมชาติอันหลากหลาย รวมถึงกระบวนการเรียนรู้ และสืบทอดภูมิปัญญา

- ศิลปกรรม ประดิษฐ์กรรม หรือหัตถศิลป์พื้นบ้าน

โดยคณะวิจัยชุมชนมีการแบ่งกลุ่มงานรับผิดชอบการเก็บรวบรวมข้อมูลวิจัยตามความถนัดและความสะดวกในการดำเนินงาน ทั้งนี้ในช่วงเก็บข้อมูลทุก ๆ 1 เดือนแต่ละกลุ่มจะนำข้อมูลมารวบรวมหรือ สรุป และรับฟังความคิดเห็น ข้อเสนอแนะจากผู้ทรงคุณวุฒิ ประจำกลุ่มก่อนสรุป และดำเนินการเก็บข้อมูลต่อไป

6. วิเคราะห์ สังเคราะห์ วิพากษ์ เติมเต็ม เพื่อความถูกต้องของข้อมูลทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์ ซึ่งจัดกระทำในรูปของกิจกรรมดังนี้

- เวทีคืนข้อมูลชุมชน

- ทหาร่วมกับผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการ เป็นเวทีย่อย

- นำเสนอเวทีใหญ่ต่อสาธารณะ

- สรุป

โดยแต่ละกิจกรรมอยู่ในกรอบของการประสานให้ผู้เชี่ยวชาญได้รับรู้เติมเต็ม ก่อนสรุปข้อมูลและประชาสัมพันธ์ เผยแพร่

7. การศึกษาดูงานคณะวิจัยในแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งมีศักยภาพ และดำเนินการจัด CBT ในลักษณะเดียวกันกับประเด็นการวิจัย เพื่อกำหนดแนวทาง ดำเนินงานวิจัย และพัฒนาแหล่งโบราณคดี เพื่อสร้างการเรียนรู้ที่ชัดเจนและเป็นรูปธรรม

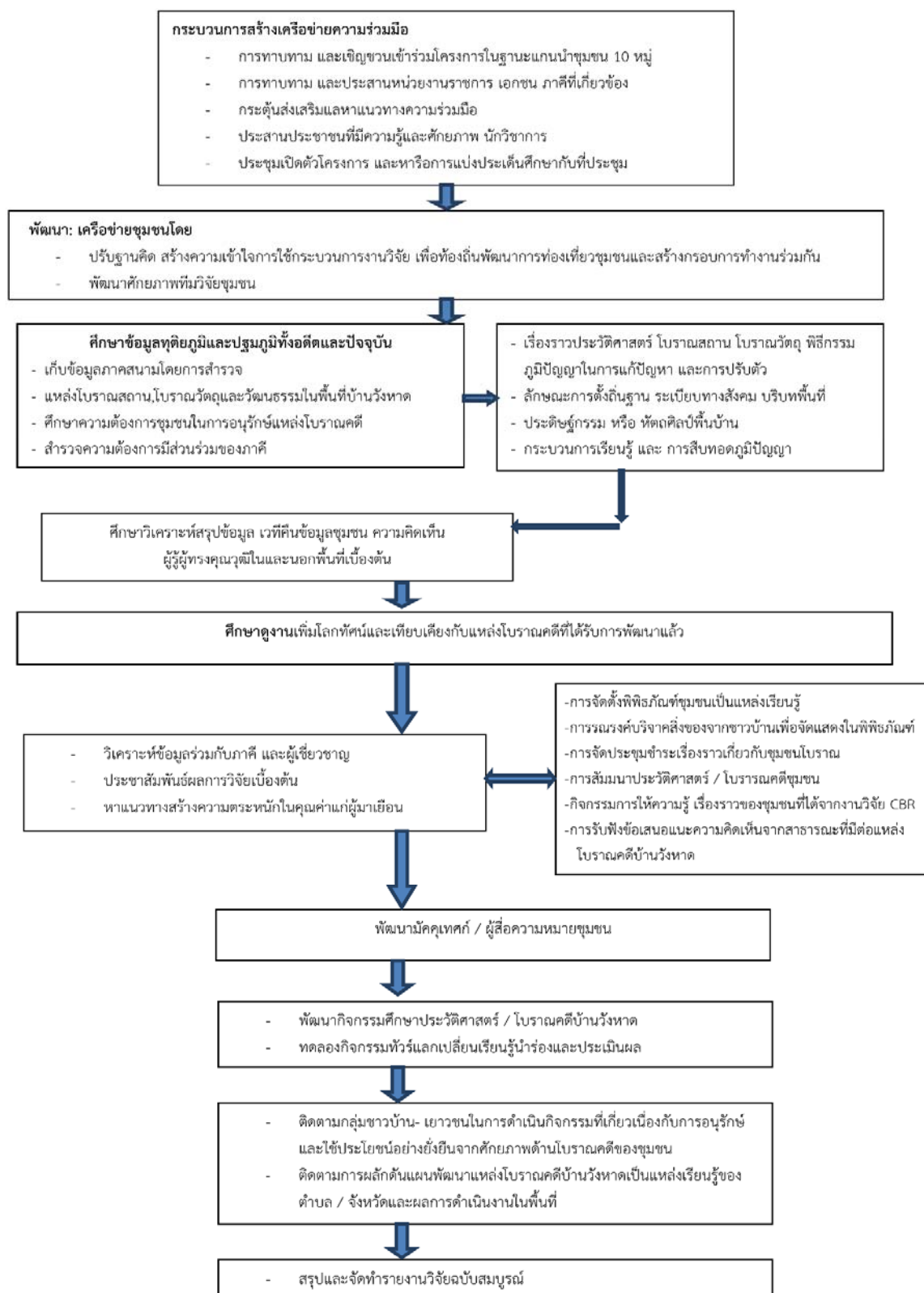
8. ประชุมวางแผนหาแนวทางการดำเนินการพัฒนาศูนย์การเรียนรู้ (พิพิธภัณฑ์ชุมชน) รวมถึงพัฒนาโปรแกรม / กิจกรรมการเรียนรู้ โดยใช้การท่องเที่ยวเป็นสื่อที่จะสร้างความตระหนักถึงคุณค่าของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด

9. พัฒนามัคคุเทศก์ชุมชน

10. ทดลองดำเนินการจัดโปรแกรม / กิจกรรมศึกษาโบราณคดีชุมชนบ้านวังหาด

11. สรุป และประเมินผลการจัดกิจกรรมศึกษาโบราณคดีชุมชนบ้านวังหาด
12. ติดตาม และผลักดันแผนการพัฒนาแหล่งโบราณคดีชุมชนบ้านวังหาดเป็นแหล่งเรียนรู้ในแผนของตำบลและจังหวัด
13. ติดตามผลที่เกิดจากการดำเนินโครงการวิจัยในพื้นที่
14. สรุปและจัดทำรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

กรอบปฏิบัติการวิจัย

บทที่ 5

บทสรุป

จากการวิจัยเรื่องการสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการศึกษาและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี บ้านวังหาด ตำบลลี้ลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย โดยกำหนดวัตถุประสงค์การวิจัย ดังนี้

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และความสำคัญของแหล่งโบราณคดี บ้านวังหาดโดยอาศัยหลักฐานชั้นต้น ชั้นรอง การสัมภาษณ์และข้อมูลจากการลงพื้นที่สำรวจภาคสนาม
2. เพื่อสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ตำบลลี้ลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย
3. เพื่อสร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีบ้านวังหาด ที่สามารถนำไปเป็นฐานในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อสร้างการเรียนรู้แก่ผู้มาเยือน

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ สามารถสรุปผลได้ดังนี้

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์โบราณคดี และความสำคัญของแหล่งโบราณคดี บ้านวังหาดโดยอาศัยหลักฐานชั้นต้น ชั้นรอง การสัมภาษณ์และข้อมูลจากการลงพื้นที่สำรวจภาคสนาม ทีมวิจัยพบว่า จากการศึกษาค้นคว้าที่นักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์ นักวิชาการ ผู้เชี่ยวชาญได้เขียนไว้ เช่น ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม สุจิตต์ วงษ์เทศ เอนก สีหามาตย์ ธิติ สาระยา และวลัยลักษณ์ ทรงศิริ เป็นต้น พัฒนาการทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด น่าจะเป็นแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินใหม่สืบเนื่องถึง ยุคเหล็ก และยุคกึ่งประวัติศาสตร์หรือยุคเปลี่ยนผ่านจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาเป็นสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งถือว่าเป็นชุมชนมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่แห่งหนึ่งในเขตจังหวัดสุโขทัย และลุ่มน้ำยมตอนกลาง มีการพบหลักฐานทางโบราณคดีหลายประเภท ไม่ว่าจะเป็นขวานหิน ภาชนะดินเผา เครื่องมือเหล็ก โครงกระดูกมนุษย์ ลูกปัดหิน เครื่องประดับที่ทำจากทองคำและเงิน รวมทั้งเตาถลุงเหล็ก ซึ่งแหล่งดังกล่าวตั้งอยู่ในเขตภูเขาต้นกำเนิดลำน้ำแม่รำพัน และห้วยแม่กองค่าย ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองบางขลัง รวมทั้งพื้นที่อื่น ๆ ใกล้เคียงในเขตตำบลลี้ลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย

ทีมวิจัยได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้รู้ ผู้อาวุโส ผู้ที่ชุดค้น และได้ลงพื้นที่สำรวจข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ทีมวิจัยได้ค้นพบโบราณวัตถุตามคำบอกเล่าจริง เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ยุคหิน ทีมวิจัยได้ลงสำรวจพื้นที่ วังขอนแก่น ซึ่งเป็นไร่ร้างของชาวบ้าน มีการไถที่แล้วเจอขวานหิน เศษกะทะหิน เป็นจำนวนมาก เตาถลุงเหล็ก เศษตะกรัน บ่อแร่ ก็ได้พบบริเวณเด่นป่าเต็ง หลังอ่างเก็บน้ำแม่ปิ่นลำ และทีมวิจัยยังร่วมชุดค้นทางโบราณคดีร่วมกับสำนักศิลปากรที่ 6

สุโขทัย จากการดำเนินงานขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้ ได้เลือกพื้นที่การขุดค้นบริเวณที่ราบเชิงเขา ใกล้คลองแม่กองค่ายติดกับอ่างเก็บน้ำห้วยแม่กองค่าย มาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ โดยแบ่งพื้นที่การขุดค้นเป็น 7 หลุม เริ่มดำเนินการขุดค้นเมื่อวันที่ 16 มกราคม 2559 พบหลักฐานที่สำคัญดังนี้

1. หลุมฝังศพที่ 1 พบจากการขุดค้นในหลุมขุดค้น ความลึกจากพื้นผิวดิน (Surface) ประมาณ 50-60 เซนติเมตร ยังไม่พบโครงกระดูก สันนิษฐานว่าอยู่ในผนังด้านทิศเหนือ พบภาชนะดินเผา 3 ใบ แต่สภาพไม่สมบูรณ์ พร้อมทั้งเครื่องมือโลหะ (ใบหอก)

2. หลุมฝังศพที่ 2 พบในหลุมขุดค้น ความลึกลงไปจากพื้นผิวดิน (Surface) ประมาณ 70-80 เซนติเมตรจัดอยู่ในชั้นดินที่ 3 ลักษณะดินบริเวณที่พบหลักฐานเป็นดินปนทราย อัดแน่นและแข็งมาก โครงกระดูกที่พบมีลักษณะโครงที่เปื่อยยุ่ย จนแทบไม่เหลือสภาพเดิม แต่ยังคงเหลือกระดูกยาว เช่น Humerus ,Radius , Ulna .ให้เห็นอยู่บ้าง จึงไม่สามารถศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับเพศ อายุ และสาเหตุการตายได้ แต่สามารถศึกษาทิศทางและรูปแบบการฝังได้ ว่าฝังแบบนอนหงายเหยียดยาว หันศีรษะไปทางทิศตะวันออก มีการฝังภาชนะดินเผาอุทิศวางไว้บริเวณปลายเท้าให้กับศพ พบภาชนะดินเผาจำนวน 3 อัน ภายในภาชนะดินเผาที่วางติดกับปลายเท้าของศพ

นอกจากภาชนะดินเผา ยังพบว่ามีการฝังข้าวของอื่น ๆ อุทิศให้ศพด้วย พบสร้อยลูกปัดหินเรียงอยู่บริเวณส่วนคอของศพ ซึ่งมีร่องรอยกระดูกส่วน Clavicle ซ้อนกันอยู่ จึงทำให้สร้อยลูกปัดมีการทับทกัน ซึ่งสังเกตได้จากการขุดค้น ลูกปัดมีจำนวน 23 ลูก ทำมาจากหินคาร์เนเลียน 21 ลูก และหินควอตซ์ 2 ลูก ทั้งยังมีลูกปัดแก้วสีดำและสีน้ำตาล ขนาดเล็กเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 0.3-0.4 เซนติเมตร คั่นอยู่ในสร้อยเส้นเดียวกัน บริเวณส่วนข้อมือนี้อีกลูกปัดแก้วสีเขียวอมฟ้าจำนวนมาก และส่วนข้อเท้ามีลูกปัดแก้วสีแดงทึบจำนวนมากเช่นกัน ซึ่งสันนิษฐานว่าร้อยอยู่ที่ข้อมือและข้อเท้าของศพ และยังมีเครื่องมือเหล็กแบบต่าง ๆ วางไว้บนตัวศพและด้านข้างศพเพื่อเป็นการอุทิศ

3. หลุมฝังศพที่ 3 พบในหลุมขุดค้น ลึกลงไปจากผิวดิน (Surface) ประมาณ 1.10 เมตร จัดอยู่ในชั้นดินที่ 4 ลักษณะดินบริเวณที่พบหลักฐานเป็นดินปนทราย อัดแน่นและแข็งมาก โครงกระดูกที่พบยังดำเนินการขุดค้นไม่แล้วเสร็จ ขุดแต่งเพียงส่วนกะโหลกศีรษะและพบเครื่องประดับอยู่ในตำแหน่งของหูด้านซ้าย มีการฝังศพในท่านอนหงายเหยียดยาว มีภาชนะดินเผาสภาพสมบูรณ์วางอยู่ทิศ และเป็นที่น่าสนใจว่า หลุมฝังศพนี้มีการขุดหลุมเป็นรูปสี่เหลี่ยม ก่อนนำดินเหนียวหรือดินที่มีการเตรียมไว้มาเทราดก่อนวางศพและวางภาชนะดินเผาลงไป เพราะดินที่รองศพนั้นแตกต่างจากดินที่ขุดค้นโดยรอบ และจากการวัดค่าสีดินและลักษณะของดินอย่างต่อเนื่อง จึงสรุปได้ว่าไม่ใช่ดินที่พบจากชั้นดินที่ขุดมาบริเวณปลายเท้า 4 ใบ มีขนาดลดหลั่นกัน จากเล็กไปใหญ่ นับจากปลายเท้าออกไปตามลำดับ เนื่องจากสภาพดินค่อนข้างแข็งและสภาพพื้นที่ไม่เหมาะสมจึงทำการขุดแต่งและยกแท่นขึ้น มาয়ลังสำนักศิลปากรที่ 6 สุโขทัย เพื่อขุดค้นตามกระบวนการอย่างระมัดระวังเนื่องจากหลักฐานมีความเสี่ยงที่จะเสียหายได้ง่าย ซึ่งการดำเนินการจะอยู่ภายใต้การดูแลและวิเคราะห์ของผู้เชี่ยวชาญต่อไป

จากการขุดค้นทางโบราณคดี ทีมวิจัยชุมชนมีส่วนร่วมในการขุดค้นทุกขั้นตอน และได้รับความรู้จากผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่ 6 สุโขทัย และนายธีรศักดิ์ ธนูศิลป์ นักโบราณคดี เป็นอย่างดี จากหลักฐานที่พบจึงทำให้แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาดมีข้อมูลด้านวิชาการ ซึ่งจะสามารถ

ถ่ายทอด สื่อความหมาย ให้ผู้มาเยือนได้เรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์ยุคก่อนประวัติ ซึ่งมีอายุประมาณ 2500 ปี

2. เพื่อสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ตำบลลิ้นช้าง อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย ทีมวิจัยพบว่าการทาบตามและเชิญชวนบุคคลเข้าร่วมโครงการในฐานะแกนนำของแต่ละชุมชน รวมถึงบุคคลที่เป็นภาคีที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ในขั้นตอนนี้ทีมวิจัยชุมชนดำเนินการประสานงานกับบุคคลต่าง ๆ โดยวิธีการติดต่อเป็นรายบุคคลบ้าง เพื่ออธิบายโครงการและชวนเข้าร่วมงาน ซึ่งขั้นตอนการทาบตามผู้ร่วมงานในระยะนี้ขยายไปถึงหน่วยงาน ราชการ เอกชน นักวิชาการด้วย ซึ่งผลจากขั้นตอนนี้จะได้รับรายชื่อผู้สนใจเพื่อเรียนเชิญเข้าร่วมโครงการเพิ่มขึ้น ผลการดำเนินงานในขั้นตอนนี้ได้เครือข่ายนักวิจัย จำนวน 25 คน ที่ปรึกษาโครงการ จำนวน 9 คน รวมทั้งสิ้น จำนวน 34 คน ต่างมีความรู้สึกร่วมที่จะร่วมมือกันอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด สร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ทางโบราณคดีบ้านวังหาด จนเกิดเป็นพลังทางสังคมที่จะร่วมสร้างการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่และสร้างจิตสำนึกในการห่วงแหนทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีอยู่ในพื้นที่ เพื่อให้เยาวชนได้ศึกษาเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง

ในการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ทีมวิจัยได้มีข้อตกลงร่วมกัน ว่า จะทำงานแบบมีส่วนร่วม ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยทุกขั้นตอนเป็นสิ่งที่ชุมชน หรือชาวบ้านร่วมรับรู้ และใช้ประโยชน์ ชาวบ้านเป็นผู้ร่วมกำหนดปัญหาของชุมชน และสู่ทางการแก้ปัญหา ชาวบ้านเป็นผู้ตัดสินใจและยืนยันที่จะแก้ไขปัญหาเหล่านั้น จากการที่ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการทำงาน ชาวบ้านเห็นประโยชน์ที่จะได้รับ ก็เริ่มมีความเข้าใจกับการทำงานของทีมวิจัย เริ่มเข้ามามีส่วนร่วมในการทำวิจัยกับทีมวิจัยมากขึ้น ด้านวิชาการทีมวิจัยก็ได้เชิญ นายธีรศักดิ์ ธนศิลป์ นักโบราณคดี จากสำนักศิลปากรที่ 6 สุโขทัย ได้ร่วมกันทำงานกับทีมวิจัย ซึ่งเป็นเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ที่สามารถนำไปเป็นฐานในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อสร้างการเรียนรู้แก่ผู้มาเยือน เป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น ที่มีทั้งข้อมูลข่าวสาร ความรู้ทางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ โบราณสถาน สถานที่สำคัญ ประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น วิธีการดำเนินชีวิต ทรัพยากรธรรมชาติ เทคโนโลยีสารสนเทศ กิจกรรมและประสบการณ์ ต่าง ๆ ที่ส่งเสริมให้ประชาชน เยาวชน และผู้มาเยือน สามารถหาความรู้ได้อย่างมีความสุขอันเกิดจากการได้สัมผัสประสบการณ์ตรงโดยใช้รูปแบบการเรียนรู้ตามอัธยาศัย ตรงตามความสนใจ ความต้องการ ความถนัด ในการเรียนรู้ และบรรยากาศที่เป็นมิตร

3. เพื่อสร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีบ้านวังหาด ที่สามารถนำไปเป็นฐานในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเพื่อสร้างการเรียนรู้แก่ผู้มาเยือน ทีมวิจัยพบว่า การรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชน โบราณวัตถุ โบราณสถานและสถานที่สำคัญ ดังนี้ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์บ้านวังหาด โบราณวัตถุบ้านวังหาด โบราณสถานและสถานที่สำคัญ ประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อตำนานท้องถิ่น อาหารพื้นบ้าน และพืชผักสมุนไพรบ้านวังหาด ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในตัวบุคคลหรือเอกสารมารวบรวมไว้ให้เป็นระบบ เพื่อให้ทุกคนสามารถเข้าถึงความรู้ ส่งเสริมให้ประชาชน เยาวชน และผู้มาเยือน สามารถหาความรู้ได้อย่างมี

ความสุขอันเกิดจากการได้สัมผัสประสบการณ์ตรง ได้ลงมือปฏิบัติ ตรงตามความสนใจ ความต้องการของผู้มาเยือน ข้อมูลที่ทีมวิจัยได้รวบรวม ทีมวิจัยได้นำไปวิเคราะห์ ดึงจุดเด่น จุดที่น่าสนใจมากำหนดเป็นแหล่งท่องเที่ยวของชุมชน ทีมวิจัยจึงได้กำหนดเส้นทางท่องเที่ยวไว้ 4 เส้นทาง และเลือกที่ดีที่สุดเส้นทางเดียว ได้แก่เส้นทางท่องเที่ยวย้อนรอยยุคก่อนประวัติศาสตร์ มีจุดท่องเที่ยว 9 จุด มีระยะทาง 30 กิโลเมตร ใช้ระยะเวลา 1 วัน โดยใช้รถอีแต่นเป็นพาหนะในการเดินทาง ได้แก่ วัดวังหาด วิหารของวัดวังหาด ศาลเจ้าปู่หงส์ขาว วังขอนแก่น อาหารพื้นบ้าน อ่างเก็บน้ำแม่ปันลำ และเด่นป่าเต็ง เตากลูเหล็ก บ่อแร่ เพื่อให้ผู้มาเยือนได้เรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โบราณวัตถุ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การดำเนินวิถีชีวิตของชาวบ้าน อาหารพื้นบ้าน วัฒนธรรม ประเพณี ของบ้านวังหาด โดยมีนักสื่อความหมายในชุมชนบ้านวังหาด เป็นผู้ให้ความรู้แก่ผู้มาเยือน

อภิปรายผล

1. ทีมวิจัยได้ศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด พบว่า แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้พบหลักฐาน โบราณวัตถุและร่องรอยของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ อาทิ เครื่องมือเครื่องใช้ยุคหิน กำไรหิน บริเวณวังขอนแก่น เตากลูเหล็ก เศษตะกรัน บ่อแร่ ค้นพบที่เด่นป่าเต็ง หลังอ่างเก็บน้ำแม่ปันลำ (แม่รำพัน) ลูกปัด โครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือเครื่องใช้ยุคเหล็ก เครื่องปั้นดินเผา ที่ค้นพบที่เด่นวังผา และเด่นห้าง โบราณวัตถุที่ค้นพบจะเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑ์ชุมชนบ้านวังหาด บางส่วนเก็บรักษาไว้ที่สำนักศิลปากรที่ 6 สุโขทัย นักโบราณคดีนำไปศึกษาเพิ่มเติม ทีมวิจัยยังได้ศึกษาข้อมูลเดิมที่นักประวัติศาสตร์ได้เขียนไว้ อาทิ รศ.ดร.ศรีศักร วัลลิโภดม, สุจิตต์ วงษ์เทศ, ดร.ธิดา สาระยา, อเนก สีหามาตย์, วไลลักษณ์ ทรงศิริ, หลักฐานที่พบมีความสอดคล้องกันกับนักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี ที่ได้ศึกษาไว้

2. ปัจจัยสำคัญในการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด เพื่อเป็นทีมงานวิจัยร่วมกับทีมวิจัยส่วนกลาง พบว่า ในเบื้องต้นต้องให้ความสำคัญกับการปรับฐานคิดและการสร้างความเข้าใจกับทีมงาน ให้มีความชัดเจนของโครงการวิจัย และรูปแบบการทำงาน ซึ่งแต่ละทีมจะต้องมีความเป็นอิสระในการทำงาน รวมถึงการเลือกทีมงานของตนในแต่ละหมู่บ้าน ในขณะที่ทีมวิจัยส่วนกลางต้องมีบทบาทอย่างเต็มที่ในการส่งเสริมทางวิชาการ พร้อมกับติดตาม ประเมินส่งเสริมทุกรูปแบบ นอกจากนี้ทีมวิจัยยังพบว่า ในการหาบทามประสานเพื่อเชิญชวนบุคคลเข้าร่วมงาน ปัจจัยความสัมพันธ์ที่มีมาก่อนเริ่มโครงการวิจัยมีความสำคัญมาก เพราะความผูกพันที่มีอยู่จะทำให้คนกลุ่มนี้แม้จะยังไม่เข้าใจโครงการดีพอก็ก็น่าสนใจที่จะเข้าร่วมงานและยังสามารถเชื่อมต่อไปยังคนอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ต้องคำนึงถึงในการคัดเลือกทีมวิจัยชุมชนคือ ความสัมพันธ์กับกลุ่มเป้าหมายที่จะเป็นผู้ร่วมทดสอบ และร่วมทดลองใช้เส้นทางท่องเที่ยว เช่น ถ้าต้องการพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวที่สร้างการเรียนรู้แก่นักเรียนนักศึกษาและผู้มาเยือน ก็ควรมีสมาชิกในทีมวิจัยเป็นอาจารย์ในโรงเรียน และนอกโรงเรียนด้วย และการที่แต่ละหมู่บ้าน มีสมาชิกที่หลากหลายโดยมีพระสงฆ์ และแกนนำพื้นที่ร่วมอยู่ในทีมวิจัย สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของโครงการ เพราะเป็นปัจจัยสำคัญที่จะเอื้ออำนวยให้งานโครงการบรรลุผลสำเร็จ

3. แนวทางการประสานความคิดภายในเครือข่ายนักวิจัยชุมชน แม้ผู้เข้ามาเป็นเครือข่าย

นักวิจัยชุมชนจะเป็นบุคคลที่อยู่ในพื้นที่ แต่ในด้านพันธกิจของโครงการถือเป็นของใหม่สำหรับชุมชน ดังนั้น เครือข่ายที่สร้างขึ้นจึงมีลักษณะของการเป็นชุมชนใหม่ จำเป็นต้องมีเป้าหมาย วิสัยทัศน์ และอุดมการณ์ร่วมกัน ดังนั้น ในกระบวนการสร้างเครือข่ายจึงจำเป็นต้องมีการประสานความคิดและอุดมการณ์ที่จะทำงานให้แก่ชุมชนสังคมร่วมกัน ประกอบกับในช่วงเริ่มต้นของการวิจัยนี้ สังคมให้ความสำคัญกับการท่องเที่ยวโดยชุมชน ใช้การท่องเที่ยวชุมชนเป็นตัวช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของชุมชน และสร้างจิตสำนึกรัก และอนุรักษ์ถิ่นของตน และอยากมีส่วนร่วมในการเปลี่ยนแปลง จึงทำให้เครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาดเริ่มมีมากขึ้น

4. การเก็บข้อมูล ทีมวิจัยได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลตามประเด็น ดังนี้ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์บ้านวังหาด ศึกษาสืบค้นโบราณวัตถุ ศึกษาสืบค้นโบราณสถานและสถานที่สำคัญของบ้านวังหาด ศึกษาสืบค้นประเพณีวัฒนธรรมบ้านวังหาด ศึกษาสืบค้นภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อตำนานท้องถิ่นบ้านวังหาด อาหารพื้นบ้านของบ้านวังหาด และพืชผักสมุนไพรบ้านวังหาด ซึ่งข้อมูลที่ทีมวิจัยได้รวบรวมไว้เป็นองค์ความรู้ที่ถอดมาจากตัวบุคคลที่มีความรู้ จากการเล่าต่อ ๆ กันมาจากการประสบการณ์ของทีมวิจัย จากหลักฐานที่พบ ซึ่งเป็นข้อมูลที่นำศึกษาเรียนรู้

5. ทีมวิจัยพบว่าแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด เป็นแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ มีความสำคัญต่อความเข้าใจประวัติศาสตร์สุโขทัยเป็นอย่างมาก แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด เป็นตัวแทนของกลุ่มชุมชนโบราณสมัยก่อนสุโขทัยบริเวณต้นน้ำแม่รำพัน เนื่องจากได้พบโบราณวัตถุหลากหลาย เช่น เครื่องมือหิน กำไลหิน กำไลสำริด ลูกปัดแก้ว ลูกปัดหิน กลองมโหระทึกสำริด เครื่องมือเหล็กจำพวกขวาน ใบหอก ดาบ ฆวนก ตะกรันที่เกิดจากการถลุงเหล็ก เมื่อปี 2559 สำนักศิลปากรที่ 6 สุโขทัย ได้ดำเนินการสำรวจขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ได้พบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็ก พบโครงกระดูกมนุษย์ 2 โครง และคาดว่าจะมีโครงกระดูกมนุษย์มากกว่านี้อยู่ในผนังชั้นดินที่ยังมิได้ขุดค้น เนื่องจากได้พบร่องรอยหลุมฝังศพและการวางภาชนะดินเผาซึ่งเป็นรูปแบบที่อุทิศให้กับศพ ทำให้สันนิษฐานว่าพื้นที่บริเวณนี้เป็นสุสาน ซึ่งน่าจะมีแหล่งที่อยู่อาศัยไม่ห่างไกลจากบริเวณนี้เท่าใดนัก จากข้อมูลเหล่านี้ทีมวิจัยมีความต้องการที่จะสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด โดยเริ่มจากคนในชุมชนบ้านวังหาดและคนที่สนใจ สร้างความรู้ ความเข้าใจ ด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี ความสัมพันธ์ของมนุษย์ สิ่งแวดล้อม และอำนาจเหนือธรรมชาติ เผยแพร่สร้างองค์ความรู้ ความเข้าใจในท้องถิ่นให้เพิ่มขึ้น พัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวเพื่อการเรียนรู้โดยชุมชน ชุมชนสามารถบริหารจัดการได้ด้วยตนเอง สามารถดำรงชีวิตแบบพึ่งตนเองได้ ได้แก่ ด้านจิตใจ มีจิตใจเข้มแข็ง มีจิตสำนึกที่ดี สร้างสรรค์ให้ตนเองและชาติโดยรวม มีจิตใจเอื้ออาทร ประณีประนอม ซื่อสัตย์สุจริต เห็นประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง ด้านสังคม แต่ละชุมชนต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายชุมชนที่แข็งแกร่งเป็นอิสระ ด้านทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ให้ใช้และการอย่างฉลาด พร้อมทั้งการเพิ่มมูลค่า โดยให้ยึดหลักการของความยั่งยืนและเกิดประโยชน์สูงสุด ด้านเทคโนโลยี ต้องแยกแยะบนพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้านและเลือกใช้เฉพาะที่สอดคล้องกับความต้องการของสภาพแวดล้อม ภูมิประเทศ สังคมไทย และควรพัฒนาเทคโนโลยีจากภูมิปัญญาของเราเอง และด้านเศรษฐกิจ

มุ่งลดรายจ่ายก่อนเป็นสำคัญ และยึดหลักพออยู่พอกินพอใช้และสามารถอยู่ได้ด้วยตนเองในระดับเบื้องต้นได้

6. มนุษย์ใช้วิธีการบอกเล่าสืบทอดกันมาเนิ่นนาน เป็นการเล่าเรื่องราวผ่านปากคำจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ก่อนที่จะเริ่มมีการเขียนบันทึกเป็นเอกสารในเวลาต่อมา และถือเป็นรากฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ที่เป็นเรื่องราวของคนธรรมดาสามารถบันทึกจากปากคำหรืออธิบายเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ร่วมสมัยต่าง ๆ ที่ยังไม่มี การจดบันทึกจากบุคคลในเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ได้ ทีมวิจัยจึงได้กำหนดแหล่งเรียนรู้ในเส้นทางท่องเที่ยวคือการประสานความคิดกับพื้นที่ จึงต้องมีภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้รู้ ในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดฐานการเรียนรู้ การจัดสถานที่ เข้ามาเป็นผู้สื่อความหมายให้กับผู้มาเยือน ในลักษณะเล่าเรื่องจากองค์ความรู้ ประสบการณ์ ที่มีในตัวบุคคล และแต่ละฐานการเรียนรู้ จะมีกระบวนการเรียนรู้ ที่ผู้มาเยือนมีส่วนร่วมในการเรียนรู้

7. ภูมิปัญญาส่วนใหญ่ของชุมชนบ้านวังหาดเป็นผู้สูงอายุ สามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ได้เป็นอย่างดี โดยการบอกเล่าเป็นการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์สั่งสมของตนให้แก่ผู้รับการถ่ายทอดในรูปแบบของคำพูดเป็นภาษาถิ่นของชุมชน การสาธิตเป็นการถ่ายทอดที่มีการแสดงหรือกระทำพร้อมการบอกเล่าเพื่อให้ผู้รับการถ่ายทอดได้รับประสบการณ์ตรงในเชิงรูปธรรม จะทำให้เข้าใจวิธีการ ขั้นตอน และสามารถปฏิบัติได้ การปฏิบัติจริงเป็นการถ่ายทอดที่ผู้รับการถ่ายทอดลงมือกระทำจริง โดยมีภูมิปัญญาเป็นผู้แนะนำ ตรวจสอบแก้ไข เพื่อให้กระบวนการปฏิบัติถูกต้องตามขั้นตอน และได้ผลงานตามที่ต้องการ ผู้ได้รับการถ่ายทอดก็จะได้เรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์ไปทีละเล็กละน้อย องค์ความรู้ที่ภูมิปัญญาชาวบ้านมีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับโบราณวัตถุ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ความเชื่อ การเขียนใบลาน การอ่านและเขียนภาษาล้านนา การจุดไฟแบบโบราณ การทำเครื่องมือเครื่องใช้สมัยโบราณ และการทอผ้าฝ้าย สิ่งเหล่านี้ยังมีอยู่ในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านบ้านวังหาด ผู้มาเยือนสามารถสัมภาษณ์ สอบถาม แลกเปลี่ยนเรียนรู้ได้ตลอดเวลา

ข้อเสนอแนะ

ทีมวิจัยมีข้อสรุปว่า จำเป็นต้องมีการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด และสร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีบ้านวังหาด ที่สามารถนำไปเป็นฐานในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อสร้างการเรียนรู้แก่ผู้มาเยือน

ข้อเสนอแนะด้านสิ่งดึงดูด สถานที่ในชุมชน

1. ชาวบ้านในชุมชนควรร่วมกันจัดเตรียมการให้ข้อมูลเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ เห็นคุณค่าความสำคัญของแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ระบบการจัดการ การบริการ สิ่งอำนวยความสะดวกพื้นฐาน

2. ชุมชนและหน่วยงานในท้องถิ่น ร่วมกันจัดการข้อมูล สถานที่ ที่น่าประทับใจที่อำนวยความสะดวกการใช้เส้นทางท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ยุคก่อนประวัติศาสตร์

ข้อเสนอแนะด้านสิ่งอำนวยความสะดวก

3. ควรมีหน่วยงานภาครัฐเข้ามาสนับสนุนงบประมาณในการก่อสร้างพิพิธภัณฑ์ชุมชน เพื่อเป็นเก็บรักษาโบราณวัตถุที่ได้จากการค้นพบในแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด สิ่งอำนวยความสะดวกในการดำเนินงานในพิพิธภัณฑ์ เช่น ไฟฟ้า ประปา สัญญาณอินเทอร์เน็ต ครุภัณฑ์ต่าง ๆ ที่เป็นปัจจัยในการดำเนินงาน เพื่ออำนวยความสะดวกต่อนักท่องเที่ยว

4. หน่วยงานที่มีความเชี่ยวชาญทางด้านโบราณคดี ควรจัดอบรมให้ความรู้ทางโบราณคดี ความสำคัญ กฎหมาย ให้แก่ชาวบ้าน จัดตกแต่งพิพิธภัณฑ์ให้ถูกหลักวิชาการ และจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ชุมชนให้ถูกต้องตามที่กฎหมายกำหนดไว้

5. องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรนำผลการวิจัยโครงการการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อร่วมอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ไปส่งเสริมการท่องเที่ยวในระดับชุมชนท้องถิ่น ในส่วนที่เกี่ยวกับการรักษาสถานที่ บุคคล เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ ตำนาน ความเชื่อ ประเพณีวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อพิจารณาถึงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ร่วมพัฒนาแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวโดยชุมชน

ข้อเสนอแนะด้านการศึกษา

6. กศน.อำเภอบ้านด่านลานหอย ควรนำผลการวิจัยไปสร้างองค์ความรู้ให้แก่ นักศึกษา ประชาชน ได้เรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แหล่งโบราณคดี และสร้างเป็นหลักสูตรการท่องเที่ยวเพื่อการเรียนรู้ แหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด

บรรณานุกรม

- ศรีศักร วัลลิโภดม (บทบรรณาธิการวารสารเมืองโบราณ ปีที่ 23 ฉบับที่ 1 มกราคม - มีนาคม 2540)
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. พลิกประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย. พิมพ์ครั้งที่ 1. มติชน 2540.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. กรุงสุโขทัยมาจากไหน. พิมพ์ครั้งที่ 1. มติชน 2548.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. ชุมชนต้นน้ำแม่ลำพัน. เมืองโบราณ ปีที่ 23 ฉบับที่ 1 มกราคม-มีนาคม 2540.
- หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดสุโขทัย. โครงการศึกษาเพื่อการประกาศเขตอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ บ้านวังหาด. 2547.
- กรมศิลปากร. หนังสือราชการเรื่องการค้นพบแหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์ยุคหินและยุคประวัติศาสตร์(โลหะ). กรุงเทพฯ. 8 มีนาคม 2549.
- สำราญ ใจดา. สรุปรายงานการจัดเวทีสังเคราะห์องค์ความรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นและปราชญ์ชาวบ้าน. สิงหาคม 2554.
- ที่ระลึกพิธีเปิดห้องสมุดประชาชน “เฉลิมราชกุมารี” อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย. พิษณุโลก. ตระกูลไทย 2542.
- กลุ่มวิชาการโบราณคดีสำนักงานศิลปากรที่ 6 สุโขทัย. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี บ้านวังหาด. 28 สิงหาคม 2548.
- สิงห์ วุฒิชมพู. การอนุรักษ์โบราณคดีบ้านวังหาด.
- สมชาย นาโตนด. เรื่องเล่าขานตำนานท้องถิ่นตำบลลิ้นช้าง. 16 สิงหาคม 2554.
- อ้างอิง. <http://www.plazathai.com/show-370058.html> พระราชประสิทธิคุณ (ทิม ยสทินโน) อดีตเจ้าคณะจังหวัดสุโขทัย และเจ้าอาวาสวัดราชธานี